

GEREFORMEERDE KERKEN IN DE PROVINCIE GRONINGEN, deel 1

Gerrit de Jong en Kees van der Ploeg

SOGK

002284

03.441

50

DE AFSCHEIDING VAN 1834

Vergeleken met de middeleeuwse kerken in Groningen zijn de Gereformeerde kerkgebouwen van recente datum. Ze dateren alle van na 1834. Onder leiding van ds. Hendrik de Cock te Ulrum maakte in dat jaar een groep rechtzinnige gelovigen zich los van de Nederlandse Hervormde Kerk omdat zij zich niet langer met de ontwikkelingen in deze kerk kon verenigen. Daarmee was de *Afscheiding* een feit¹.

De bezwaren hadden niet alleen betrekking op de theologische uitgangspunten, maar ook op de bestuursstructuur van de Hervormde Kerk. Wat het eerste betreft, sinds het eind van de achttiende eeuw waren in het traditioneel calvinistische gedachtengoed van de Hervormde Kerk meer en meer moderne rationalistisch geïnspireerde denkbeelden binnengedrongen. Ook hadden de rechtzinnigen grote bezwaren tegen het *Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde kerk in het koninkrijk der Nederlanden*, dat koning Willem I in 1816 had afgekondigd ter vervanging van de Dordtse Kerkorde. Zij meenden dat dit afbreuk deed aan de presbyteriaal-synodale organisatie die deze kerk naar goed calvinistische opvatting steeds had gekenmerkt: de plaatselijke gemeente, geleid door predikant en kerkeraad, als het hart van de kerkelijke organisatie. Het nieuwe door de wereldlijke overheid vastgestelde reglement had een sterk centralistische neiging waardoor de plaatselijke autonomie werd aangetast. Geestelijk vader en belangrijkste drijfveer achter deze ingrijpende reorganisatie was J.D. Janssen, secretaris en adviseur van de Minister

1. De kerk van Kiel-Windeweer, gebouwd in 1858, die als een van de weinige vroege kerken haar oorspronkelijk karakter goeddeels heeft bewaard.

van Eeredienst. De vrees bestond dat het nieuwe reglement de moderne theologische opvattingen, die immers in de centrale bestuursorganen de boventoon voerden, alleen maar zou begunstigen. Aldus kreeg het vraagstuk van de kerkelijke organisatie een sterk theologische kleur.

In de Afscheiding kwam echter ook een sociaal conflict tot uitdrukking tussen enerzijds een ontwikkelde, min of meer patricische bovenlaag die het in de Hervormde Kerk voor het zeggen had en open stond voor deze

nieuwe theologische denkbeelden; en anderzijds een groep gelovigen van meestal eenvoudige komaf, die onverkort wilde vasthouden aan de calvinistische grondslagen van de Hervormde Kerk, zoals die op de synode van Dordrecht in 1618-1619 waren gelegd².

Vooral in de eerste jaren ondervonden de Afscheidenen of 'Cocksianen', zoals ze ook wel ietwat neerbuijgend door tegenstanders werden genoemd, veel tegenwerking van de overheid, die godsdienstige verdeeld-

1 Er bestaat een veelheid aan vooral theologische literatuur over de Afscheiding, maar een modern historisch overzicht ontbreekt. Dit wordt nog het dichtst benaderd door H. Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw* (6e dr., Franeker 1986). De meest recente stand van het onderzoek is W. Bakker et al. (red.), *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen, 1984). Een ouder, maar voor sommige kwesties nog steeds onmisbaar werk is J.C. Rullmann, *De Afscheiding in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw* (4e dr., Kampen, 1930). Dat geldt ook voor G. Keizer, *De Afscheiding van 1834. Haar aanleiding, naar authentieke brieven en bescheiden beschreven* (Kampen, 1934). Een beknopt overzicht van de gebeurtenissen van 1834 door A. de Groot in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XI (Weesp, 1983) 89-93. Literatuur per plaats en regio in: *Gemeenten en predikanten van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Publikatie ter gelegenheid van 100 jaar Gereformeerde Kerken in Nederland 17 juni 1992* (Leusden, 1992) 395-505. Voor Groningen in het bijzonder J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* (3 dln., Groningen, 1972-1978). De Afscheiding in Ulrum en omstreken wordt bovendien uitgebreid behandeld in J.S. van Weerden, *Spanningen en conflicten. Verkenningen rondom de Afscheiding van 1834* (Groningen, 1967).

2 Zie L.H. Mulder, *Revolte der fijnen. De Afscheiding van 1834 als sociaal conflict en sociale beweging* (Meppel, 1973); voor het sociale aspect van de Afscheiding in Ulrum en omstreken: Van Weerden, *Spanningen en conflicten*, vooral 104-136; 204-219.

2. De kerk van Zijldijk, weliswaar van 1886 maar qua type verwant met de oudere Afscheiden kerkjes.

heid als nadelig voor de staat zag. Onder het mom van het voorkomen van ongeregeligheden werd inkwartiering van soldaten, die door hun onvrijwillige gastheren nu ook van hun meestal karige bestaansmiddelen moesten worden onderhouden, menigmaal als dwangmiddel toegepast om de uitgetreden weer in het gareel van de 'grote kerk' terug te brengen. Deze maatregelen, die geen enkel succes hadden, werden ook buiten de kring der Afscheidenen sterk bekritiseerd³. Eerst na het aantreden van koning Willem II in 1840, die zich anders dan zijn vader veel minder met het wel en wee van de Hervormde Kerk identificeerde, verdwenen de spanningen geleidelijk aan, ook al bleven de tegenstellingen plaatselijk soms nog heel lang voortbestaan.

DE DOLEANTIE VAN 1886 EN LATERE ONTWIKKELINGEN

De Gereformeerde Kerken, zoals wij die nu kennen, zijn echter niet alleen het resultaat van de Afscheiding van 1834. In de jaren tachtig deed zich opnieuw een conflict voor in de Hervormde Kerk, waarbij net als een halve eeuw tevoren de rechtzinnigheid en in samenhang daarmee de kerkelijke bestuursvorm centraal stond. Deze keer ging de beweging uit van Voorthuizen en Kootwijk op de Veluwe, maar al spoedig werd Amsterdam het middelpunt door het optreden

van Abraham Kuyper. Hij keerde zich energiek tegen de steeds sterker wordende moderne tendenzen in de Hervormde Kerk. Deze herstelbeweging wordt aangeduid als *Doleantie*, waarmee de aanhangers aangaven dat zij zich binnen het verband van de oude kerk beklagden ('doleerden') over de onwettige beroving van het kerkelijk bezit.

Ondanks de voorafgaande gebeurtenissen op de Veluwe en elders worden de Amsterdamse hervormingspogingen van 1886 gewoonlijk als het begin van de Doleantie beschouwd⁴. De dolerenden trachtten kerkscheuring te vermijden, maar door onwelwillendheid van het synodale bestuur, hierin gesteund door de overheid, kwamen zij niettemin al spoedig buiten de kerk te staan. Na onderhandelingen kwam het in 1892 tot een samengaan met de oude Afscheidenen⁵. Het aldus ontstane kerkgenootschap noemde zich *Gereformeerde Kerken in Nederland*, waarbij het meervoud de trouw tot uitdrukking bracht aan de Dordtse Kerkorde, die de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeenten onderstreepte. Enkele Afscheiden gemeenten gingen echter niet mee met deze vereniging. Zij organiseerden zich later als de *Christelijke Gereformeerde Kerken*⁶. In de provincie Groningen is deze groep echter betrekkelijk schaars vertegenwoordigd; hun kerkgebouwen zullen dan ook

maar sporadisch ter sprake komen. Een ander deel behield nog geruime tijd zijn eigen identiteit tegenover de Dolerende gemeenten en voerde ter onderscheiding van de dolerende B-kerk de naam A-kerk. In Groningen zijn de Dolerenden minder sterk in aantal geweest dan de Afscheidenen.

Waar de Afscheiding in hoofdzaak gedragen werd door leden van de 'smalle gemeente', onbemiddelde mensen met een geringe maatschappelijke status, daar gold dit voor de aanhangers van de Doleantie minder. Vooral in Amsterdam, waar in het begin van de negentiende eeuw de religieuze opwekkingsbeweging van het Réveil vooral ook leden van de maatschappelijke bovenlaag had aangesproken, vormde de Doleantie daarop in zekere zin het vervolg⁷. De Afscheiding van 1834 had in deze kringen weliswaar sympathie, maar betrekkelijk weinig daadwerkelijke steun onderzonden. Aldus ontstond in 1892 niet alleen een aanzienlijk groter kerkgenootschap, maar ook een groepering met een bredere maatschappelijke basis. Dat was ook voor de architectuur van de Gereformeerden van betekenis⁸.

Het aldus gegroeide kerkgenootschap onderging zelf in de loop van onze eeuw twee afscheidingen van aanzienlijke omvang. De eerste vond plaats in 1926 naar aanleiding van een meningsverschil dat in de populaire pers werd samengevat als de kwestie van het al of niet spreken van de slang in het Paradijs. Nauwkeurig uitgedrukt ging het hierbij om het centrale vraagstuk van het schriftgezag: een traditionele 'letterlijke' opvatting van de bijbel stond tegenover nieuwe inzichten, gebaseerd op historisch en filologisch bijbelonderzoek. Het gevolg was dat enkele moderne predikanten, onder wie de bekende ds. J.J. Buskes (1899-1980), zich met een deel van hun gemeenten afscheidden. Na enige jaren op zichzelf te hebben gefunctioneerd, sloten zij zich aan bij de Hervormde Kerk. Veel ingrijpend was het meningsverschil dat al enkele jaren de discussie onder de Gereformeerden had beheerst voor het in 1944 tot een uitbarsting kwam. Bij dit conflict ging het om de interpretatie van de doop in relatie tot twee kernstukken van de Gereformeerde leer, de wedergeboorte en het verbond. Voor een belang-

3. Zo bijvoorbeeld door de met de Afscheiding sympathiserende rechtgeleerde mr G. Groen van Prinsterer, die, toen de overheidsmaatregelen voortduurden, een brochure publiceerde: *De maatregelen tegen de Afscheidenen aan het staatsrecht getoetst* (Leiden, 1837).

4. Voor de Doleantie zie W. Bakker et al. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen, 1986); verder J.C. Rullmann, *De Doleantie in de Nederlands Hervormde Kerk der XIXe eeuw* (4e dr., Kampen, 1936). Een beknopt overzicht door J.A. de Kok in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XIII (Weesp, 1978) 146-149.

5. Zie L.J. Wolthuis et al. (red.), *De Vereniging van 1892 en haar geschiedenis* (Kampen, 1992).

6. Een helder overzicht van de vele vooral voor buitenstaanders nauwelijks te doorgronden vertakkingen binnen de Gereformeerde gezindte in: C.N. Impeta, *Kaart van herkelijk Nederland* (Kampen, 1961) 99-142; zie ook: H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen - Maastricht, 1992).

7. Voor het Réveil zie: M.E. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten, 1815-1865* (Amsterdam, 1970). Ook B. de Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil* (Kampen, 1980) en J. van den Berg et al. (red.), *Aspecten van het Réveil* (Kampen, 1980).

8. Een belangrijk overzicht van de architectuur van de Gereformeerde kerken verscheen ter gelegenheid van het anderhalve-eeuwgetij van de Afscheiding: R. Steensma en C.A. van Swigchem (red.), *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw* (Kampen, 1986).

3. De oude kerk van Middelstum (1849), "volgens de herinnering nagetekend", waarin enige sierlijkheid is nagestreefd.

rijk deel stonden hier Kuiperiaanse denkbelden tegenover een meer traditioneel calvinistische opvatting, zoals verdedigd door de Kamper hoogleraar K. Schilder. Het conflict liep zo hoog op dat een aanzienlijk deel van de Gereformeerden, in sommige plaatsen zelfs hele gemeenten, zich onder leiding van hun voorman Schilder vrijmaakte uit de bestaande kerk om zelfstandig verder te gaan als *Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)*.

Anders dan het conflict van 1926 heeft de Vrijmaking in Groningen grote gevolgen gehad. In dit artikel staat echter de kerkelijke architectuur centraal, en aangezien de grote bloeiperiode van wat men het 'Gereformeerde bouwen' zou kunnen noemen, voor de Tweede Wereldoorlog lag, zijn de gebeurtenissen van 1944 in dit verband van minder belang. Wel zullen enige aan de Vrijgemaakten overgedragen kerkgebouwen en enkele door henzelf nieuw gestichte bedehuizen aan de orde komen.

EIGEN KERKGEBOUWEN

Een belangrijk gegeven voor de geschiedenis van de Gereformeerde kerkbouw is dat de overheid, ook in de plaatsen waar verreweg de meeste gelovigen de Hervormde Kerk verlieten om zich bij de Afscheiding aan te sluiten, weigerde om de kerkegoederen aan de nieuw ontstane kerkelijke gemeenten over te dragen. Dit herhaalde zich bij de Doleantie; ook toen bleven de kerkgebouwen in hervormde handen. Het beroep dat in een aantal gevallen op de rechter werd

4. De kerk van Ten Post, oorspronkelijk van 1846, herbouwd in 1870, verfraaid met spitsboogvensters en tweemaal versneden steunberen. De dakruiter is verdwenen.

gedaan, haalde niets uit. Dit alles was een impuls voor de kerkbouw door de Gereformeerden, want nu ze nergens konden beschikken over bestaande kerkgebouwen, waren ze wel gedwongen telkens nieuwe bedehuizen te stichten⁹.

Door de tegenwerking van de overheid kwam daarvan de eerste jaren echter niets; samenkomsten werden gehouden in huizen en schuren. Dit hing ook samen met de aarzeling van de Afscheidenen om bij de overheid erkenning als kerkgenootschap aan te vragen: de overheid zag hen als oproerkraaiers, terwijl zijzelf geen inmenging van de overheid in hun godsdienstige aangelegenheden dulden. Eerst in 1839 werd toestemming voor het bouwen van kerken verleend. Minder vanwege de warsheid van uiterlijk vertoon als wel door de geringe financiële middelen waarover de Afscheidenen in de eerste decennia beschikten, waren hun plaatsen van samenkomst over het algemeen uiterst eenvoudige gebouwtjes zonder enige architectonische pretentie¹⁰. Soms deed zich de mogelijkheid voor een gebouw over te nemen, zoals in Ezinge en Niekerk gebeurde met de Doopsgezinde Vermaningen¹¹. In 1840 werden kerken gebouwd in Middelstum, Schildwolde, Thesinge en 't Zandt, in 1841 volgde Baflo, in 1842

werd de kerk van Ezinge vrijwel herbouwd, terwijl er ook in Garrelsweer (in 1908 vervangen door een nieuw gebouw) en Wildervank kerkgebouwen verreesen. In 1846 zagen Enumatil en Hoogkerk Afscheidenen kerkgebouwen ontstaan. In 1850 was Niezijl aan de beurt. In datzelfde jaar werd in Wildervank, waar nog maar acht jaar tevoren een kerk was gebouwd, een nieuw gebouw gesticht, omdat het bestaande spoedig zoveel gebreken was gaan vertonen dat er geen repareren meer aan was. Het blijkt dus dat al gauw na de eerste moeilijke jaren van tegenwerking her en der in de provincie kerkgebouwen werden neergezet.

Architectonisch viel er aan deze gebouwen weinig te beleven. Het waren simpele zaalgebouwtjes, meestal aan de rand van het dorp gelegen of wat achteraf op een binnenerf achter de pastorie. Naar omvang en architectuur konden deze gebouwtjes niet in de schaduw staan van de oude Hervormde kerken, die veelal het centrum van de dorpen beheersten. Dat het om een kerk ging was gewoonlijk te zien aan de gietijzeren vensters met rond- of spitsboog. Soms werd door de plaatselijke timmerman een poging gedaan de voorgevel met wat bijzonder metselwerk of enig pleister-

⁹ Anders dan bij de Afscheiding en de Doleantie werden bij de Vrijmaking van 1944 de gebouwen wel aan de nieuwe groepering toegewezen, indien zij de meerderheid had gevormd in het oude verband. Dit gebeurde in de provincie Groningen in Enumatil, Hoogkerk, Houwerzijl, Niezijl, Roodeschool, Schildwolde, Schouwerzijl, Pieterburen, Uithuizermeeden en Zuidhorn, en in de stad Groningen met de Noorder- en Zuiderkerk.

¹⁰ C.A. van Swigchem, 'De kerkgebouwen van de christelijke gereformeerden tot 1892', in: *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, 26-43, wijst erop dat er bij de Gereformeerden geen behoefte is om zich zeer terughoudend te presenteren, zoals dat vanouds wel het geval is bij de Doopsgezinden. Een overzicht van de kerkbouw in de vorige eeuw is H.P.R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* ('s-Gravenhage, 1972) waarin echter nauwelijks Gereformeerde kerken ter sprake komen. Ten dele weerspiegelt dat het geringe architectonische belang van de Gereformeerde kerkbouw in die tijd. Voor de architectuur na 1850 is er nu ook het overzichtboek op basis van het Monumenten Inventarisatie Project: M. Panman en J. Possel, *Architectuur en stedenbouw in Groningen 1850-1940* (Zwolle en Zeist, 1992); de kerkelijke gebouwen worden, helaas erg summier, besproken op pag. 126-129.

¹¹ C.A. van Swigchem, 'Het kerkgebouw van de gereformeerde kerk in het dorps- en stadsbeeld', in: *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, 16-25; hier 16.

5. Het interieur van de kerk van Thesinge, dat sinds 1876 vrijwel ongeschonden bewaard is gebleven: let op het kuipmodel van de preekstoel, de overhuifde banken, de lezenaar van de voorzanger en de gietijzeren kronen.

werk een wat voorname aanschein te geven. De bouwopdracht werd natuurlijk bij voorkeur verstrekt aan een bouwer die met de Afscheiding was meegegaan, zodat men ook wel eens in een naburig dorp terecht kwam. Een enkele keer stond er op de geveltop een bescheiden constructie bij wijze van dakruiter, soms nauwelijks meer dan een wat groot uitgevalen onderbouw van de windvaan.

Het inwendige ademde eenzelfde soberheid. In een rechthoekige ruimte, overdekt door een vlakke zoldering of een tongewelf, stonden twee rijen banken, die werden gescheiden door een middenpad. Mannen en vrouwen zaten daarbij gewoonlijk in afzonderlijke vakken. Deze gewoonte zullen de Afscheiden hebben meegenomen uit de Hervormde kerk¹². In deze kleine zaalkerken leidde het middenpad van de ingang naar de kansel, die aan de tegenovergelegen korte zijde was opgesteld met daarvoor de lezenaar van de voorzanger en ter weerszijden de banken voor de kerkeraad — de ouderlingen rechts en de diakenen links van de predikant. Aldus herhaalden de Afscheiden gebouwen in sterk vereenvoudigde vorm de standaardinrichting van een Hervormde dorpskerk in de negentiende eeuw, zoals we die in Eenum, Feerwerd, Niekerk, Oosternieland, Westernieland, Westerwijtwerd, Zuurdijk en elders tegenkomen¹³. Aan de aanschaf van een orgel viel zeker in deze eerste jaren in het geheel niet te denken.

De oudste kerken hadden meestal een preekstoel van het traditionele kuipmodel, dat in bijna alle oude hervormde kerken wordt aangetroffen. Hierbij is een tamelijk nauwe kuip, zes- of ook wel achthoekig van vorm, bevestigd aan de wand; soms is er ook nog een steun aan de onderkant vanaf de vloer. Gewoonlijk bereikte men zo'n kansel aan één zijde via een trap, terwijl een ver overstekend klankbord erboven was aangebracht. De Gereformeerde kerk in Thesinge (1876) is één van de weinige waarvan de oorspronkelijke inrichting gaaf bewaard is gebleven. De kuipvormige kansel staat aan het einde van het

6. De preekstoelkuip in de kerk van Thesinge; de panelen zijn met zwart glas bekleed.

gangpad. Links en rechts staan de kerkeraadsbanken, die zeldzamerwijs voor een Gereformeerde kerk van een overhuiving zijn voorzien. Het is opvallend hoezeer dit interieur de inrichting herhaalt van de Hervormde kerk ter plaatse vóór de in 1976 voltooide restauratie¹⁴. Ook de kerk van Zijldijk heeft nog een kuipvormige kansel.

Nadat de Afscheiden in de stad Groningen de eerste jaren na 1834 in een niet meer gebruikte Rooms-Katholieke schuilkerk aan de Guldenstraat hadden vergaderd, kon men tenslotte in 1852 een nieuwe kerk bouwen, waarvoor aan de Nieuwe Ebbingestraat een geschikt terrein was gevonden achter een huis, dat dienst deed als pastorie¹⁵. Ook hier ging het om een zaalgebouw, zij het van heel wat indrukwekkender afmetingen dan de kerkjes op het platteland. Van de straat af liet zich dat evenwel in het geheel niet vermoeden. Inwendig werden de muren geleed door brede muurdammen. De ruimte werd met een vlakke gestucte zoldering overdekt. Men beschikte in de stad over de middelen voor een wat voornamere inrichting, wat vooral in de kansel tot uiting kwam. Toen men een jaar later aan drie zijden galerijen inbouwde, ontstond een typisch protestantse stadskerk.

Aan geen van deze kerken kwam een architect te pas, de timmerman was gewoonlijk zowel ontwerper als uitvoerder. Bijna alle kerken uit de beginfase zijn verdwenen, omdat de toename van het aantal gemeentelieden grotere kerken nodig maakte. Vaak waren de gebouwtjes weinig solide, zodat hun ook daarom meestal

7. De preekstoel in de kerk van Zijldijk, eveneens van het kuipmodel. De schrootjesbetimmering dateert van circa 1960.

¹² Vgl. R. Steensma, *Het gebruik van de Hervormde kerken in Groningen* (Groningen, 1975) 74-77.

¹³ Voor de geschiedenis van het protestantse kerkinterieur zie: C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* (s-Gravenhage-Zeist, 1984). Het Gereformeerde kerkinterieur komt hierin echter nauwelijks aan de orde.

¹⁴ Vgl. A.Th. Dubbeling, B. Raangs en H.G. de Olde, *De Nederlandse Hervormde Kerk te Thesinge*, *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken*, nr. 16 (1976) 101-117; vooral 110 (afb. 6).

¹⁵ Van Swigchem, *Dorp- en stadsbeeld*, 17; J. Wesseling, *Afscheiding en Doleantie in de stad Groningen. Uit de geschiedenis der Gereformeerde Kerk ± 1834 - ± 1900* (Groningen z.j. [1962]) 70-76.

8. De kerk van Baflo in vroegere glorie, voor de vernieuwing van voorgevel en toren in 1951.

9. De ontwerptekening voor de voorgevel van de kerk van Baflo, 1877.

geen lang leven beschoren was. De kerken van Ten Post (in oorsprong 1846), Kiel-Windweeer (1858) en het door zijn uiterste eenvoud aansprekende kerkje van Zijldijk (1886, begonnen als 'dépendance' van die in 't Zandt) behoren tot de weinige tastbare herinneringen aan deze periode.

EEN TIJD VAN HERBOUW EN UITBREIDING

Allengs groeiden de gemeenten in ledental en nam de financiële draagkracht navenant toe. Zo kunnen we de jaren tussen 1860 en 1880 beschouwen als de tijd, waarin veel kerkgebouwen uit het begin van de Afscheiding worden vervangen. Ook verzeen er kerken op plaatsen die voordien nog geen kerkgebouw hadden. In 1861 werd het gebouw in Hoogkerk vernieuwd, een jaar later kreeg Houwerzijl een kerk, Appingedam in 1868, Middelstum, Westeremden en Winsum in 1870, in 1871 volgden Grootegast en Roodeschol, in 1873 verrees er in Pieterburen een kerk, de oude Doopsgezinde Vermaning in Ezinge werd omstreeks 1875 vervangen, de Afscheiden gemeenten in Stedum en het al genoemde Thesinge bouwden hun kerkgebouwen in 1876, en een jaar later kreeg Baflo een eigen vergaderplaats.

Aan de bouw van deze kerken konden hogere eisen worden gesteld. De behandeling van het exterieur gaf aan het gebouw een eigen cachet in het dorpsbeeld. In de voorafgaande periode waren voornamelijk de grote ramen met traceringen in hout of gietijzer een aanwijzing voor de functie van het gebouw. Nu werd er, waar dat maar enigszins mogelijk was, de nodige aandacht besteed aan de voorgevel die de ingangspartij bevatte. Hoewel de bouw van volledige torens

nog te kostbaar bleek, werd deze gevel vrijwel altijd met een dakruiter bekroond.

De kerk van Baflo uit 1877 was wat dit betreft een interessant voorbeeld. Het gebouw, waarvan de voorgevel in 1951 geheel is vernieuwd en het interieur in 1967 is gemoderniseerd, is van het gebruikelijke zaaltype; de zijarm is in 1926 toegevoegd door architect Y. van der Veen. Aan de voorgevel was veel aandacht geschonken. De as werd beklemtoond door het uitbouwen van het portaal dat bovendien over de volle hoogte van de gevel was doorgetrokken. Aldus ontstond een onderbouw voor de forse dakruiter, een achtkantige lantaarn met gotisch geïnspireerde wimbergen, waaruit een spits oprees. Het resultaat was bijna een echte toren. De ontwerper, H. Wind, heeft zich ook verder gotisch aandoende motieven

10. De kerk van Pieterburen, 1873, met sierlijke bepleistering rond deur en vensters.

veroorloofd. Zowel de uitbouw van het portaal als de flanken van de gevel zelf waren verzwaard met een soort van overhoekse beren, de twee buitenste liepen bovendien uit in pinakelachtige bekroningen. Een klimmend boogfries van pleisterwerk vormde tenslotte de afsluiting van de gevel. Het fries sprong bij de uitbouw horizontaal naar voren, om daarna onder dezelfde helling als het dak tynpaansgewijze de gevel af te sluiten. Daarboven liep de portaaluitbouw nog een eindje verder. Dit is in feite het interessantste element aan de gevel, omdat de ontwerper, waarschijnlijk onbewust, aldus de ambivalentie tussen uitgebouwd portaal en onderbouw van de toren nadruk heeft gegeven.

Wat er aan gotiek in deze gevel is verwerkt, betreft uitsluitend siermotieven die als het ware op de muur werden geplakt. De belangstelling van de ontwerper strekte zich kennelijk niet uit tot de structuur en constructieve beginselen van de gotiek. In feite staat het hele ontwerp nog in een neoklassicistische traditie, zoals blijkt uit het gebruik van gepleisterde horizontale banden op de baksteen en de rustica-vlakken, waardoor de ingang een accent krijgt. Ook bij andere kerkgebouwen uit deze periode, zoals dat van Warffum, vinden we aan de voorgevel een soortgelijke, nogal ongedisciplineerde decoratiedrift.

Het is verleidelijk om het boogfries, zoals we dat in Baflo aantreffen, als een reminiscentie aan de romano-gotiek van de middeleeuwse kerken in Groningen op te vatten. Dit element komt echter ook elders zo vaak voor dat we het veeleer tot het standaardrepertoire van de negentiende-eeuwse architectuur moeten rekenen. Het is bovendien de vraag of de belangstelling voor de middeleeuwse kerken in Groningen toen al zodanig was dat een plaatselijke timmerman daaruit vormen zou overnemen. Ook in Uithuizen en Siddeburen vinden we

11. De veel eenvoudiger vormgegeven (vroegere) kerk van Westeremden, 1898. Het paard als windvaan is naar analogie van de Hervormde kerk.

12. De voorgevel van de kerk van Roodeschool, 1871, met veel neoclassicistische elementen in het stucwerk.

13. Voor de voorgevel van de kerk van Thesinge, 1876, heeft onloochenbaar die van Roodeschool als voorbeeld gediend: maar het voorbeeld is niet altijd goed begrepen.

14. De kerk van Warffum, 1886 (T. Huizinga), met ook hier een schilderachtige menigte van motieven, waarbij de proporties wel eens uit het oog zijn verloren.

15. De kerk van Ten Boer, 1896, van harmonische vormgeving. De vensterroeden zijn helaas niet meer de oorspronkelijke.

boogfriezen aan de voorgevels. Daartegenover zijn de lange gevels op enige uitzonderingen na geheel onver sierd gelaten.

Middelstum is een mooi voorbeeld van de boven geschetste ontwikkeling. Het al gememoreerde kerkje uit 1840 was in 1849 uitgebreid, maar

slechts twintig jaar later, in 1869-1870, werd een geheel nieuwe kerk gebouwd naar het ontwerp van de Zuidhornse architect A. Schotanus, die in deze zelfde tijd ook de kerk in Winsum bouwde. Het nieuwe gebouw is ook een zaalkerk, maar van heel wat indrukwekkender afmetingen¹⁶. Net als in Baflo enige jaren

later zou gebeuren is het uitgebouwde portaal over de volle hoogte doorgetrokken, zodat het dienst kan doen als onderbouw van de bescheiden toren, eigenlijk meer een uit de kluiten gewassen dakruiter. Een korte tussengeleding vormt de overgang van de rechthoekige onderbouw naar het vierkante bovendeel dat aan elke zij-

16 Zie Van Swigchem, 'Christelijke gereformeerden', 28-29, alsmede 34, afb. 47 (plattegrond).

de met een grote boog is opengewerkt. Uit de fronton-achtige beëindiging rijst een korte spits op. Evenals in Uithuizen, waar vier jaar eerder een soortgelijke, maar wat eenvoudiger kerk was gebouwd, werd de toren niet van een uurwerk en klok voorzien. Eerst bij kerken die sinds het begin van deze eeuw werden gebouwd, waren deze onderdelen soms in het bouwprogramma opgenomen. Vooral in de kleinere dorpen volstond immers de tijdaanwijzing op de toren van de oude Hervormde kerk.

Wel mede omdat door de ligging ook een van de langsgevels van de straat af duidelijk zichtbaar was, is in Middelstum niet alleen de voorgevel, maar het hele gebouw zorgvuldig vorm gegeven. Dat is gebeurd in het idioom van het wat verwaterde classicisme, dat zo typerend is voor de tweede helft van de negentiende eeuw. De horizontale lijn overheerst, ook in de kubische opeenstapeling waaruit de dakruiter oprijst.

De achtergevel is met het oog op de galerij in twee lagen verdeeld, die elk zijn voorzien van twee groepen van drie gekoppelde rondbogen, waarvan de twee buitenste telkens een raam bevatten en de middelste een blindnis vormt. De lange gevel is in zeven vakken onderverdeeld door statige lisenen, die net onder de goot een gepleisterde afdekking hebben. De grote rondboogramen, voorzien van ijzeren sponningen, zijn iets teruggesleed in de muur, waardoor deze aan plasticiteit wint. Onder de vensters en doorgetrokken over de lisenen, zorgt een gepleisterde waterlijst voor een nadrukkelijk horizontaal accent. De vensters in de beide buitenste vakken zijn iets hoger om daaronder ruimte te bieden aan zijingangen. Het middelste vak bevat een blindnis, aangezien daar de preekstoel staat.

Door deze plaatsing van de kansel wordt de lengteas van het gebouw doorbroken. Doordat de banken aan drie zijden rondom de preekstoel zijn geplaatst is een centraliserend effect verkregen, ideaal voor de preekdienst¹⁷. Oorspronkelijk was deze preekstoel van het boven besproken kuipmodel, maar in 1916 is hij aan de zusterkerk van Onderdendam overgedaan om te worden vervangen door een platformkansel. Tegen de beide korte zijden zijn galerijen gebouwd; die tegen de ingangszijde draagt bovendien het orgel, dat uit de oude kerk werd overgeplaatst. Door de breedte van het gebouw zijn er hier twee gangpaden in de lengte van het gebouw. Het dwarse middenblok wordt door een pad in tweeën gedeeld. De vier hoekblokken zijn voor de mannen bestemd, de overige ban-

16. De kerk van Uithuizen (P.E. Marema, 1866), waarbij evenals in Middelstum van een (nog bescheiden) toren sprake is.

17. De voorgevel van de nieuwe kerk van Middelstum, 1870.

18. De zij- en achtergevel van de kerk van Middelstum, gefotografeerd in 1935.

19. Het interieur van de kerk van Middelstum.

17 Vanouds was een centrale aanleg een geliefde opzet voor protestantse kerken; zie: M.D. Ozinga, *De Protestantse kerkenbouw in Nederland van Hervorming tot Franschen tijd* (Amsterdam, 1929) 42-108. Niettemin verzet ook de protestantse liturgie zich tegen een alzijdig centrale kerkinrichting: een ruimte van 180° is wel het maximum dat een spreker kan overzien; vgl. J.P. Mieras, 'Het vreemde gedrag van de ronde ruimte', in: *Bloemlezing uit de geschriften van J.P. Mieras* (Amsterdam, 1958) 46-59 (oorspr. 1944); vgl. ook D. Jansen, 'De centrale aanleg in den kerkbouw', in: J.N. Bakhuizen van den Brink (red.), *Protestantse kerkbouw* ('s-Gravenhage, z.j. [1946]) 135-162, vooral 149-152, 154-159.

kengroepen voor de vrouwen. Of-
schoon het gebouw lang niet de om-
vang van de laatgotische Hervormde
kerk in Middelstum heeft, straalt het
toch een voordien ongekende zelfbe-
wustheid uit. In 1923-1924 is de kerk
naar een ontwerp van P. Tilbusscher
uitgebreid met een dwarsarm, waar-
in ook een galerij was opgenomen.

De Middelstumer kerk wijkt door
haar monumentale karakter duide-
lijk af van wat in die tijd onder Afge-
scheidenen gangbaar was. Dat is te
danken aan de toenmalige predikant,
ds. Jelte Nederhoed¹⁸. Geboren als
schoenmakerszoon te Loppersum
was hij eerst boerenknecht, om na no-
tarisklerk te zijn geweest uiteindelijk
zijn bestemming als predikant te vin-
den. Dankzij zijn huwelijk met de
welgestelde, veel jongere Renske
Nauta kon hij zich onafhankelijk ge-
dragen. Als een echte notabel ver-
plaatste hij zich in een tweespan.
Fors van gestalte en met een indruk-
wekkende stem en grote redenaars-
gaven was hij een gezocht spreker. Zo
was hij de feestredenaar toen op 28
augustus 1872 het ontzet van Gro-
ningen voor de tweehonderdste maal
werd herdacht. Ook ontving hij aan-
zienlijke figuren als Abraham Kuy-
per en zelfs Paul Kruger bij zich thuis
op de pastorie. Als om de onafhanke-
lijkheid en het zelfbewustzijn van de
Afgescheidenen te demonstreren
kocht de kerkeraad onder zijn leiding
en met zijn geldelijke steun een groot
gebied aan in het centrum van het
dorp, waar een passende nieuwe kerk
met pastorie kon verrijzen. Enkele ja-
ren later zorgde hij ervoor dat vrijwel
naast de Hervormde kerk een Chris-
telijke school werd gebouwd.

Slechts zelden was een terrein mid-
den in de dorpen beschikbaar. Van-
daar dat de gebouwen van de Afge-
scheidenen bijna steeds een nevenac-
cent aan de dorpsrand vormen. Alleen
in de veenkoloniën met hun
lintbebouwing is de stedenbouwkundi-
ge ligging heel anders. Daar staan
bijna alle kerken op een ruime kavel,
met de voorgevel — vaak bekroond
door een dakruiter of een ingebouwde
toren — naar het kanaal gekeerd.
Een mooi voorbeeld biedt Musselka-
naal, waar van noord naar zuid de
Rooms-Katholieke, de Hervormde en
de Gereformeerde kerk op ongeveer
gelijke afstand van elkaar aan het ka-
naal zijn gebouwd.

Toeneming van het ledental van de
gemeente maakte soms vergroting
van het kerkgebouw nodig. Dit ge-
beurde door verlenging of door toe-
voeging van een dwarspand. In dat
laatste geval ontstond een T-vormige
plattegrond, die voor de preekdienst
zeer geschikt was. Hiervan is de kerk

20. en 21. De kerken van Schildwolde (1911) en Siddeburen (1912) zijn onmiskenbaar van één hand. De klimmende friezen kunnen aan de topgevels van de middeleeuwse toren van Schildwolde zijn ontleend, die deze varianten ook kent.

22. De kerk van Uithuizermeeden, in 1874 in opmerkelijke neogotische vormgeving gebouwd, werd in 1922 met een dwarspand in stijl uitgebreid.

in Uithuizermeeden uit 1874 een
goed voorbeeld. In 1922 werd dit van
gotische versieringen voorziene ge-
bouw met een dwarspand in bijpas-
sende trant vergroot. Bij menige kerk
volgde in meer recente tijd vaak een
uitbreiding met vergaderlokalen of
een zogenaamde ontmoetingsruimte.
De voorgevel werd meestal gehand-
haafd, hoewel deze niet altijd meer de
hoofdingang bevatte. Soms is deze ge-
vel door de aanbouwen geweld aange-
daan, zoals in Bierum en Winsum.

TJEERD KUIPERS EN HET GEREFORMEERDE KERKGEBOUW

De Doleantie van 1886 en het samen-
gaan in 1892 van de Afgescheidenen
met de 'dolerenden' zijn belangrijke
impulsen voor de Gereformeerde
kerkbouw geweest¹⁹. Deze nieuwe
kerkbouwgolf viel in een periode dat

23. De aardige voorgevel van de kerk van Bierum (1890) is door de detonerende aanbouw ontsierd.

18 Voor gegevens over Nederhoed zie: J.F. van Hulsteijn J.F.zn., *De gereformeerde kerk te Middelstum 1835-1935* (Middelstum, 1935) 132-174; over het kerkgebouw 139-148; 224-228.

19 A. de Groot, 'De kerkgebouwen van de Doleantie 1886-1892', in: *Honderdcijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, 44-59.

de Nederlandse architectuur een vernieuwingsproces doormaakte²⁰. In de eerste helft van de negentiende eeuw had het neoklassicisme overheerst, ook in de kerkbouw. Dat was de tijd geweest van de 'waterstaatskerken', zo genoemd omdat ze door ingenieurs van het ministerie van Waterstaat waren ontworpen²¹. Van ongeveer het midden van de eeuw af was hierop steeds sterkere kritiek gekomen. De architect P.J.H. Cuypers vestigde de aandacht op de constructieve rationaliteit van de gotiek²². De 'eerlijkheid' van constructie en materiaal werd door hem en zijn medestanders afgezet tegen het neoklassicisme, dat als schijnarchitectuur werd gebrandmerkt: zware en solide bouwsels werden gesuggereerd waar in feite slechts sprake was van hout en pleister. Met zijn neogotische ontwerp-praktijk bracht Cuypers een belangrijke vernieuwing tot stand.

De neogotiek was echter bij uitstek de stijl van de katholieken, die sinds Thorbecke's grondwetsherziening van 1848, in 1853 gevolgd door het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, volledige vrijheid hadden gekregen en daarvan met een menigte neogotische kerken tastbaar getuigenis aflegden. Mede daarom werd de gotiek minder geschikt geoordeeld voor protestantse kerken. Daar kwam bij dat het protestantisme in de zestiende eeuw was ontstaan. De architectuur van die periode leende zich dus beter als inspiratiebron voor protestantse kerken dan de middeleeuwse gotiek, hoewel die sinds het midden van de negentiende eeuw ook wel voor protestantse kerken werd gebruikt²³. Bovendien verwees de stijl van de late zestiende en vroege zeventiende eeuw naar de periode waarin Nederland onafhankelijk was geworden, hetgeen er in deze jaren van katholiek herstel nog een extra *pointe* aan gaf²⁴. Toch werd de renaissance voor de protestanten niet wat de gotiek voor de katholieken betekende: de architectonische uitdrukking vorm bij uitstek²⁵. In deze jaren volgde op de Doleantie ontwerp een Gereformeerde architect, Tjeerd Kuipers (1857-1942), zijn eerste kerkgebouwen. Hij kiest daarvoor de stijl van de Hollandse renaissance als model²⁶. Een mooi voorbeeld daarvan is zijn kerk in het Friese Heeg, waar in

24. Het interieur van de kerk van Roodeschool, met platformkansel in een schelpvormige nis.

25. Het interieur van de kerk van Warffum; omstreeks tien jaar geleden zijn de ontseringen van de jaren vijftig grotendeels ongedaan gemaakt. Imponerende platformkansel. Het orgel dateert in oorsprong van 1783.

1887 een Doleantie-gemeente was ontstaan. Het zou de eerste van een reeks van meer dan vijftig door hem ontworpen kerken worden. Men zou kunnen veronderstellen dat de bouw

in datzelfde Heeg, ruim tien jaar eerder, van een neogotische katholieke kerk naar ontwerp van P.J.H. Cuypers, bij de Gereformeerden de wens deed ontstaan ook hun gebouw een

20 Zie: M. Bock, *Anfänge einer neuen Architektur. Berlag's Beitrag zur architektonischen Kultur der Niederlande im ausgehenden Jahrhundert* ('s-Gravenhage en Wiesbaden, 1983).

21 Vgl. Rosenberg, *Kerkelijke bouwkunst*, 17-22; ook R. C. Hekker, 'De Nederlandse bouwkunst in het begin van de negentiende eeuw', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, I (1951) 1-28.

22 Voor Cuypers zie: Rosenberg, *Kerkelijke bouwkunst* 40-50. De meest recente studie van de neogotiek in Nederland is A.J. Looijenga, *De Utrechtse school in de neogotiek. De voorgeschiedenis en het Sint Bernulphusgilde*. Diss. Leiden, 1991 (Amsterdam, 1991) vooral hfdst. 1 en 2; zie ook: C. Peeters, 'Het schemerlicht van de neogotiek. Wisselend oordeel over een stroming in de negentiende-eeuwse kunst' in: P.A.M. Geurts e.a. (red.), *J.A. Alberdingh Thijm 1820-1889. Erflater van de negentiende eeuw* (Baarn, 1992) 103-123. In het bijzonder over Groningen gaat S. de Blaauw, 'Neogotiek in de provincie Groningen', *Groninger kerken*, IX (1992) 6-29.

23 Rosenberg, *Kerkelijke bouwkunst*, 64-66.

24 Zie C.P. Krabbe, 'Kasteel „Oud Wassenaar” en het ontstaan van de „Delftse renaissance”', *De Sluitsteen*, VII (1991) 67-85.

25 C.P. Krabbe, 'Op zoek naar de ideale tempel. Jesse en de protestantse kerkbouw in Nederland', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* nr. 23 (1986) 13-23; zie ook: Rosenberg, *Kerkelijke bouwkunst*, 67-75. Voor het gecompliceerde stijlpluralisme in de Nederlandse architectuur van de tweede helft van de negentiende eeuw zie: Bock, *Anfänge*, 237 e.v.

26 P. Karstkarel en R. Terpstra, 'De gebroeders Kuipers, architecten in een overgangstijd', *Wonen-TA/BK* 1976, nr. 2, 5-15, vooral 8 e.v.; J.J. Falize, 'De kerkbouw voor en na 1900. Van neostijlen tot „berlagiaans”', in: *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, 67-73, hier 67-69.

26. Platformkansel in nis, in de kerk van Kommerzyl.

27. Platformkansel in schelpvormige nis, in de kerk van Zuidwolde (ontwerp Y. van der Veen).

28. Platformkansel in nis, in de kerk van Enumatil.

29. Platformkansel met Jugendstil motieven in schelpvormige nis, in de kerk van Spijk.

passende allure te geven, waarbij de gekozen renaissance-stijl als een bijna ideologisch teken tegenover de gotiek van de katholieke kerk kan worden gezien. Of de Gereformeerden in Heeg zo'n stilistisch bewustzijn hadden, valt echter te betwijfelen. Verder moet worden bedacht dat Kuipers met deze stijl was grootgebracht op de bureaus van achtereenvolgens G.B. Salm en Th. Sanders/H.P. Berlage, waar hij als bouwkundig tekenaar had gewerkt voor hij zich zelfstandig vestigde.

Wat dit gebouw in elk geval wel laat zien, is dat de Gereformeerden, dankzij de Doleantie, zich veel meer allure in hun kerkgebouwen konden veroorloven dan de Afscheidenen een halve eeuw eerder. De kerk in Heeg is van een type dat Kuipers nog heel lang zou gebruiken, ook nadat zijn vormtotaal in een veel modernere

richting was geëvolueerd, zoals in Wildervank. Het gebouw is gebaseerd op twee elkaar in de vorm van een Grieks kruis snijdende beuken. In een van de hoeken naast de voorgevel staat de toren. In het inwendige wordt de arm aan de achterzijde gevuld met het orgel op een balkon, waaronder de preekstoel in een diepe nis staat opgesteld. Aldus ontstaat een T-vormige ruimte, waarbij de afstand van de predikant tot zijn gehoor zo kort mogelijk wordt gehouden. Vaak stond er een galerij in de arm recht tegenover de kansel; waar nodig werden ook de zijarmen van galerijen voorzien.

Bij Kuipers vinden we nog maar zelden de traditionele kansel volgens het kuipmodel met een luifel daarboven. In bijna al zijn kerken plaatst hij een platform- of podiumpreekstoel. Van welk model ook, zijn preekstoe-

len zijn steeds van een opgang ter weerszijden voorzien²⁷. De platformkansel geeft de voorganger meer bewegingsvrijheid. Afgezien van dit theatrale voordeel voor de predikant biedt deze vorm de architect meer mogelijkheden om het visuele middelpunt van de dienst architectonisch te dramatiseren, vooral wanneer daarboven het orgel wordt geplaatst. Soms krijgt Kuipers ook de gelegenheid de orgelkas te ontwerpen, zodat indrukwekkende façades konden ontstaan²⁸. De brede en diepe nis maakt een afzonderlijke luifel overbodig, hetgeen vooral in kerken met galerijen — en zeker stadskerken zijn daarvan vrijwel altijd voorzien — de zichtbaarheid van de predikant ten goede komt. De populariteit van de platformkansel roept verder de vraag op of deze door de gereformeerden ook niet enigszins werd gezien in an-

27 Zo'n kuippreekstoel stond bijvoorbeeld in de Nieuwe Westerkerk (1889-1990) te Rotterdam (zie *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, 52, afb. 76; en 183, afb. 282). Anderzijds ontvingen de Hervormde kerken van Garsthuizen (in of na 1871) Garrelswier (1912) en Delfzijl (1926) een platformpreekstoel met twee opgangen.

28 Het rijkste voorbeeld daarvan bood de Nieuwe Zuiderkerk (1915-1916, gesloopt in 1969) in Rotterdam, waar de beschikbare middelen Kuipers toestonden met behulp van kostbare natuursteen, tropische houtsoorten en koperen decoraties de centrale wand met de preekstoel en het ook door hem ontworpen orgel tot een zeer rijk geheel te maken, dat zeker onder de Gereformeerde kerken zijn weerga niet had (zie *Beschrijving van het kerkgebouw door den architect Tjeerd Kuipers en van het orgel door J.H. Besselaar Jr.* in: *De nieuwe Zuiderkerk te Rotterdam* (Rotterdam, 1916); voor de curieuze geschiedenis van het orgel: A.J. Gierveld, '150 jaar gereformeerden en hun orgels', in: *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, 180-198; 193-195).

30. Doopvont met Jugendstil-snijsceer, in de kerk van Ennumatil. Let op het geldlaadje naast het deksel.

31. Doopvont met rococo-achtige motieven, in de kerk van Kommerzijl.

32. De doopvont op leeuwepootjes in de kerk van Bierum. Ook hier een geldlaadje naast het deksel.

tithese tot het in Hervormde kerken vanouds gebruikelijke kuipmodel. Deze immers doet de predikant nadrukkelijk boven de gemeente uitsteken. Zoals we nog zullen zien, legde de Gereformeerde voorman Abraham Kuyper er juist de nadruk op dat de woordverkondiging temidden van de gemeente moest plaatsvinden.

Ook al werd er nu meer aandacht aan de aankleding van het kerkgebouw besteed, een liturgisch centrum in de moderne zin van het woord bestond nog niet. Aan weerskanten van de kansel hingen veelal de borden waarop de te zingen psalmen werden bekendgemaakt; van gezangen was in de Gereformeerde Kerken nog lang geen sprake. Ook hingen hier de collectezakken aan lange 'hengelstokken', die door de diakenen, daartoe voorzien van donkere handschoenen, behendig door de banken werden gemanoeuvrerd. Een vaste avondmaals-tafel was nog geen gebruikelijk onderdeel van het interieur geworden. Wel was er op enige afstand voor de preekstoel vaak een balustrade, rudiment van het vroegere doophek. Daaraan was de lezenaar voor de voorlezer bevestigd; voorzangers waren door de aanschaf van orgels geleidelijk aan verdwenen, al handhaafden zij zich soms nog op het platteland. Op een enkele uitzondering na zijn deze lezenaars nu geheel verdwenen of in ieder geval in onbruik geraakt. De balustrade sloot soms aan op de bankenblokken voor de ouderlingen en diakenen. Aldus werd een vrije ruimte rondom de kansel gecreëerd, echter niet zo hoog en gesloten als de vroegere dooptuin, zodat de predikant en de kerkeraad zich nu eerder temidden van de gemeente bevonden dan er tegenover.

33. Veel Gereformeerde kerken kregen een orgel van elders, vaak met waardevol oud materiaal, zoals in Leens het uit Arum afkomstige orgel, dat nog pijpwerk van Conradus en Tobias Baders uit 1666 bevat.

In de oudere kerken van de Afgescheidenen was de doopvont in veel gevallen niet meer dan een messing bekken dat bij de bediening van de doop in een ijzeren ring aan de kansel of kanseltrap werd geplaatst. Ook hier zien we een materieel sterk vereenvoudigd voortleven van de traditie in de Hervormde kerken, waar glimmende koperen bekkens in dito houders werden geplaatst, waarbij de geelgieter zich in sierlijke krullen had kunnen uitleven. Voorzover in deze kerken de voor-reformatische doopvont niet in gebruik bleef, deed de vrijstaande doopvont pas in de loop van de negentiende eeuw zijn intrede; de Martinikerk in Groningen (1844) biedt daarvan een voorbeeld. Merkwaardig is het dat juist bij de Gereformeerden de vrijstaande doopvont in veel kerken een vaste plaats kreeg, nog voordat hun voorman Abraham Kuyper dit zou propageren.

De neoklassicistische vorm gegeven vont van de Gereformeerde kerk (Vrijgemaakt) in Ennumatil werd geleverd door een bedrijf in Kornhorn, dat ook andere kerken van een doopvont voorzag. Naast het bekken was een ruimte voor het deponeren van een 'offergave', en onder het bekken kon in een afgesloten ruimte een vuurtest worden geplaatst om in de koude winter het doopwater op temperatuur te houden. De uitbundige vont in Kommerzijl vormt een wel heel grote tegenstelling met de eenvoud van het interieur. In Bierum staat de keurig gesneden vont op klauwpootjes. Het herinnert, misschien ongewild, enigszins aan de grote stenen en bronzen vonten uit de middeleeuwen, waar de kuip ook vaak op leeuwepoten steunt.

Ondanks de aanbeveling van Abraham Kuyper wordt een vaste tafel eerst na de Tweede Wereldoorlog gebruikelijk, althans in nieuw te bouwen kerken. Zowel bij de doopvont als bij de tafel gaat het om een verwijzing naar de sacramenten, waarvan de Reformatie alleen doop en avondmaal heeft gehandhaafd. Mogelijk zagen de Gereformeerden, zoals de meeste calvinistische kerkgenootschappen, in zo'n tafel nog lange tijd een herinnering aan het altaar, het centrum van de katholieke eredienst. Juist in de provincie Groningen echter hadden sommige Hervormde kerken vanouds een avondmaalstafel permanent in het koor staan. In veel Groninger kerken was dit koor bij de Reformatie niet tot vergaderingruimte of rommelhok gedegradeerd, maar had het met een gevoel voor zinvolle continuïteit een nieuwe functie gekregen als plaats voor de viering van het avondmaal²⁹.

DE ROL VAN ABRAHAM KUYPER

Een belangrijke rol bij het geleidelijk ontwaken van het liturgisch besef onder de Gereformeerden werd gespeeld door Abraham Kuyper (1837-1920), aan het einde van de vorige en het begin van deze eeuw de onbetwistbare leidsman van de 'kleine luyden', niet alleen in godsdienstige zaken, maar ook in het politieke en maatschappelijke leven. Hij was een man van een zeldzaam veelzijdige begaafdheid: theoloog en staatsman, maar bovenal organisator van de Gereformeerden op alle mogelijke terreinen. Bij al zijn activiteiten toonde hij een grote gedrevenheid, reden waarom hij door zijn tegenstanders soms evenzeer werd verafschuwd als bewonderd door zijn aanhangers³⁰. Zoals dikwijls bij mensen van zijn formaat, was Kuyper een gecompliceerde persoonlijkheid, die tegenstrijdige trekken in zich verenigde. Hij had een sterk artistieke inslag, waarvoor echter het calvinisme, dat hij te vuur en te zwaard verdedigde, maar weinig ruimte bood³¹. Wie het hoofdstuk over 'Het Calvinisme en de kunst' leest in zijn zes Stone-lezingen, een monumentale apologie van het calvinisme, in 1898 gehouden aan de universiteit van Princeton, krijgt de indruk dat hij alle mogelijke moeite doet om aan te tonen dat het calvinisme, in tegenstelling tot de gangbare mening, in het geheel niet tegen de kunst is gekant, er integendeel zeer positief tegenover staat, zonder er echter zelf geheel van overtuigd te zijn³².

Kuyper's belangstelling inzake kunst is ook terug te vinden in zijn opvattingen omtrent kerkbouw. Van 1897 af schreef hij in zijn spreekbuis *De Heraut* een reeks artikelen over de eredienst. Met een onderbreking vanwege zijn ministerschap zouden het er 120 worden, die in 1911 gebundeld werden uitgegeven³³. Ook het kerkgebouw heeft daarin zijn aandacht. Hij legt de nadruk op een zinvolle vormgeving en een stijlvolle architectuur. Wat dit laatste aspect betreft, spreekt hij opvallend bondig zijn voorkeur uit voor de renaissance. Kennelijk is voor hem de vaderlandse variant daarvan zo bij uitstek geschikt voor de bedehuizen van de Re-

34. De Zuiderkerk in de Stationsstraat te Groningen, in 1901 door Tjeerd Kuipers gebouwd.

formatie dat daar niet veel woorden aan vuil hoeven te worden gemaakt³⁴.

Zijn belangstelling gaat echter in het bijzonder uit naar de inrichting van het kerkgebouw. Voorop staat voor hem dat dit geen sacrale ruimte is; hij betoont zich zelfs een voorstander van multifunctioneel gebruik. Hoor- en zichtbaarheid van de voorganger zijn voor hem de eerste eisen waaraan voldaan dient te worden. Vandaar zijn voorkeur voor een gecentraliseerde ruimte met een amphi-theatergewijs opgebouwd bankenplan, waaivormig rond de kansel. Deze kansel moet geen „afgesloten, hoge, holle, sombere bloemkelk [zijn], waar halverwege een mensch uitkomt", maar een spreekplaats in het midden van en zo dicht mogelijk bij de gemeente³⁵. De zetels van de ambtsdragers behoren op het podium, dat een doophek overbodig maakt. De betekenis van de sacramenten moet zichtbaar worden gemaakt door de permanente aanwezigheid van een doopvont, bij voorkeur van steen, en liefst ook een avondmaalstafel³⁶. Door deze

35. De gevel van de Zuiderkerk, anno 1993.

30 Over Kuyper is veel geschreven, maar een moderne monografie ontbreekt, behalve van zijn jonge jaren: G. Puchinger, *De jonge Kuyper (1837-1867)* (Franeker, 1987). Een mooi en nog steeds waardevol portret, waarin bewondering en kritiek evenwichtig samengaan, in: J. en A. Romein, *Erfelers van onze beschaving* (Amsterdam, 1979; oorspr. 1938-1940), 747-770. Met een fraai gevonden wending, waarin ook iets van de hem nimmer verlatende plechtstatigheid doorklinkt, noemen zij hem 'de klokkenist der kleine luyden'. Een indruk van Kuyper's vruchtbaarheid als publicist geeft J.C. Rullmann, *Kuyper-bibliografie* (3 dln., Den Haag, 1923-1940).

31 Vgl. J. Vrieze, 'De gereformeerden', in: *Schoon en vroom. Kunst in de kerk aan het eind van de vorige eeuw bij gereformeerden en katholieken* (Amsterdam, 1980) 2-15, vooral 3 e.v..

32 A. Kuyper, *Het Calvinisme. Zes Stone-lezingen* (3e dr., Kampen, 1959) 117-143.

33 A. Kuyper, *Onze Eeredienst* (Kampen, 1911). Zie hierover J. Vrieze, 'Abraham Kuyper en het gereformeerde kerkgebouw', in: *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, 60-65; ook P. Karstkarel, 'Rooms en fijn. Symboolwaarden van ruimtelijke modellen voor de kerkbouw bij Pierre Cuyppers en Abraham Kuyper aan het einde van de negentiende eeuw', *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap van de Rijksuniversiteit te Groningen*, afl. 16 (september 1982) 74-88.

34 Kuyper, *Eeredienst*, 145: „Niet ten onrechte hebben onze goede architecten uit vroeger dagen dan ook van de Gotische bouwvorme afgezien, en meest zich tot den Renaissance-stijl aangetrokken gevoeld. Immers juist die stijl is het, die de gezonde, onbedorven klassieke kunstvormen het zuiverst ter beschikking stelt, het best zich aan doel en gebruik aanpast, en de meeste vrijheid laat voor de behandeling."

35 Kuyper, *Eeredienst*, 118.

36 Kuyper, *Eeredienst*, 118-124 (over de doopsbediening), 124-132 (over de avondmaalsviering).

36. Interieur van de Zuiderkerk in 1981. Let op de afwisseling van schoon en gepleisterd metselwerk.

37. Interieur van de Zuiderkerk, naar het orgel. Foto 1981.

opvatting breekt hij met de gewoonte in Gereformeerde kring om een waterbekken in de kerk te plaatsen ter gelegenheid van een doopplechtigheid en tafels op te stellen wanneer het avondmaal wordt gevierd.

Verder meent hij dat de collectezakken vooral niet mogen domineren. Decoratieve elementen en gepaste kunst acht hij een verrijking van het kerkgebouw, dat dan wel geen sacrale ruimte is, maar toch een zekere wijding behoort uit te stralen. Van de kritiek op het bouwen van torens, die zo af en toe gehoord wordt, moet hij niet veel hebben. Ook al kunnen maar weinig gemeenten zich er een veroorloven, een toren is voor hem „De vingerwijzing naar boven. De gestadige herinnering aan ons burgerschap, dat in de hemelen is“³⁷.

De opvattingen van Abraham Kuiper lijken vooral instemming te hebben gevonden onder kerkenbouwende architecten, van wie Tjeerd Kuipers er een is. Niettemin blijkt uit diens vroegste ontwerp, de kerk in Heeg uit 1889, dat hij zijn eigen opvattingen eerder bevestigd moet hebben gezien door de mening van Kuiper dan dat hij daardoor op een geheel nieuw spoor werd gezet. Zo werd de platformpreekstoel waarvoor Kuiper zo'n uitgesproken voorkeur had, immers al lang en breed door Kuipers toegepast. Ook de gekozen stijl, de Hollandse renaissance, beantwoordde aan Kuiper's voorkeur. De door Kuiper aanbevolen vaste avondmaalstafel komt echter nog in geen van Kuipers' kerken voor; de gemeenten bleven grotendeels vasthouden aan een tamelijk onliturgische opvatting van het kerkgebouw: zoiets als een gehoorzaal voor religieuze doeleinden. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een brochure van de Arnhemse architect E.J. Rothuizen³⁸. Na een inleiding over de geschiedenis van het kerkgebouw van de vroegste tijd af, komt hij tot

aanbevelingen omtrent nieuw te bouwen kerken. Daarbij beroept hij zich voortdurend op Kuipers' geschrift, al hecht Rothuizen duidelijk meer belang aan de esthetiek van het kerkgebouw dan Kuiper zelf³⁹.

HET WERK VAN TJEERD KUIPERS IN DE PROVINCIE GRONINGEN

Wat is er nu van al deze ontwikkelingen in de provincie Groningen terug te vinden? Een voluit neo-renaïssancistisch kerkgebouw als in Heeg ontbreekt hier. De kerken die in deze periode zijn gebouwd, sluiten nog geheel aan bij het traditionele type van de kerkgebouwen van de Afgescheidenen, waarbij de gevel, bekroond door een dakruiter, architectonisch de meeste aandacht krijgt. De kerken van Wagenborgen (1888), Bierum (1890), Ten Boer (1896) en Sauwerd (1898) zijn hiervan voorbeelden. Wel zijn er uit het begin van de twintigste eeuw drie belangwekkende kerken van Tjeerd Kuipers. De eerste is de Zuiderkerk aan de Stationsstraat in Groningen (1901), waarvoor hij samenwerkte met de Groninger architect Y. van der Veen⁴⁰. Kuipers stond hier voor een moeilijke opgave. Aan gezien het volume van het gebouw geheel door de omringende bebouwing werd ingesloten, was hem er veel aan gelegen de gevel aan de straatzijde goed te laten uitkomen. Hierbij ging hij uit van de gevel van de door hem gebouwde Wilhelminakerk in Dordrecht (1899). Een drie travéeën breed middendeel wordt daar geflankeerd door een hoge en een lage toren.

De geringe afmetingen van het perceel aan de Stationsstraat leidde hem er in Groningen toe deze elementen niet naast elkaar in de breedte te plaatsen, maar achter elkaar in de diepte. Zo wordt de gehele straatzijde ingenomen door de ingangspartij, be-

heerst door drie segmentvormige bogen, waarvan de beide buitenste de ingangen, en de iets bredere middelste het raam van de consistoriekamer bevatten. Daarboven rijst links een hoge toren met een korte spits en rechts een lage toren op. Eerst daarachter bevindt zich de hoge gevel van het eigenlijke kerkgebouw met een groot rond venster. Op deze manier wordt een grote plasticiteit bereikt, die zich nadrukkelijk onderscheidt van de omringende bebouwing met geheel of gedeeltelijk gepleisterde gevels. Ook door de felrode baksteen is het gebouw een opvallend element in het straatbeeld. Voor de overvloedige sierende elementen is een contrasterende grijswitte natuursteen gekozen. Aldus is een uiterst levendig geheel ontstaan.

In de zwaarte en de kubische opbouw van deze façade verradert zich de invloed van Berlage, wiens Amsterdamse Beurs toen in aanbouw was. Elementen als de gekoppelde vensters boven het consistorieraam, de fiaal-achtige bekroningen daarboven, de archivoltten van de portalen en de zich verjongende beren tegen de toren wijzen daarentegen op een een wat behoudender instelling. Dat typeert Kuipers: werkelijk vernieuwend is hij niet in zijn architectuurvormen, maar hij weet de ontwikkelingen toch op een zelfstandige manier te verwerken tot een smaakvol geheel. Voorzover hij vernieuwingen doorvoert, liggen die in de plattegrond en de inrichting van zijn kerken.

Het interieur van de Zuiderkerk is een typische stadskerk met galerijen aan drie zijden. De terreinomstandigheden hebben de architect hier doen afwijken van de standaardoplossing met kansel en orgel boven elkaar in de centrale wand. Doordat het bouwwerk van achteren nauwelijks bereikbaar is, zijn de dienstruimten aan de straatzijde gesitueerd. Dit be-

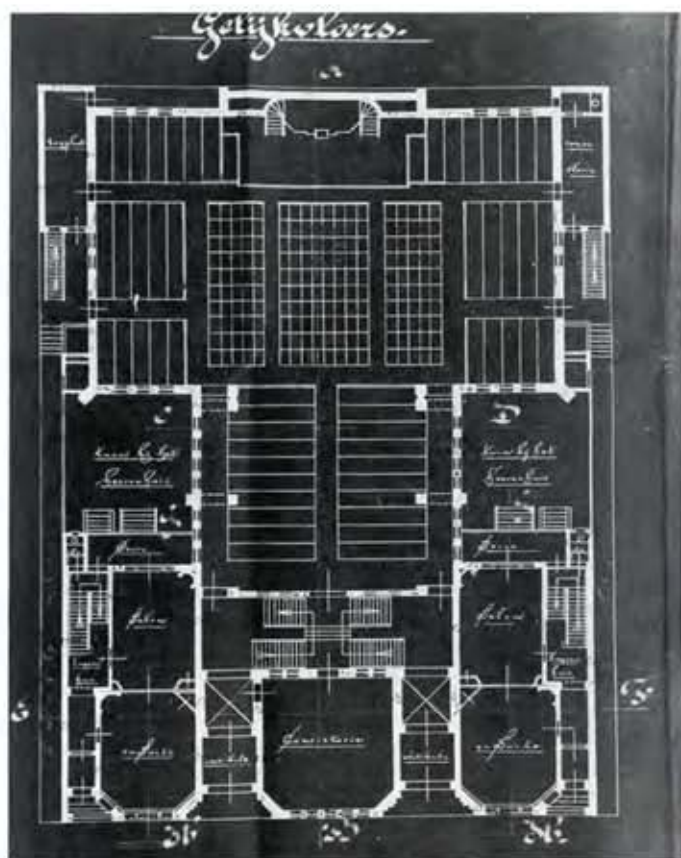
37. Kuiper, *Eeredienst*, 145.

38. E.J. Rothuizen, *Onze kerkgebouwen. Een brochure geschreven met het doel om meer belangstelling op te wekken voor de architectuur van de symboliek in het Gereformeerde kerkgebouw* (Arnhem, 1918).

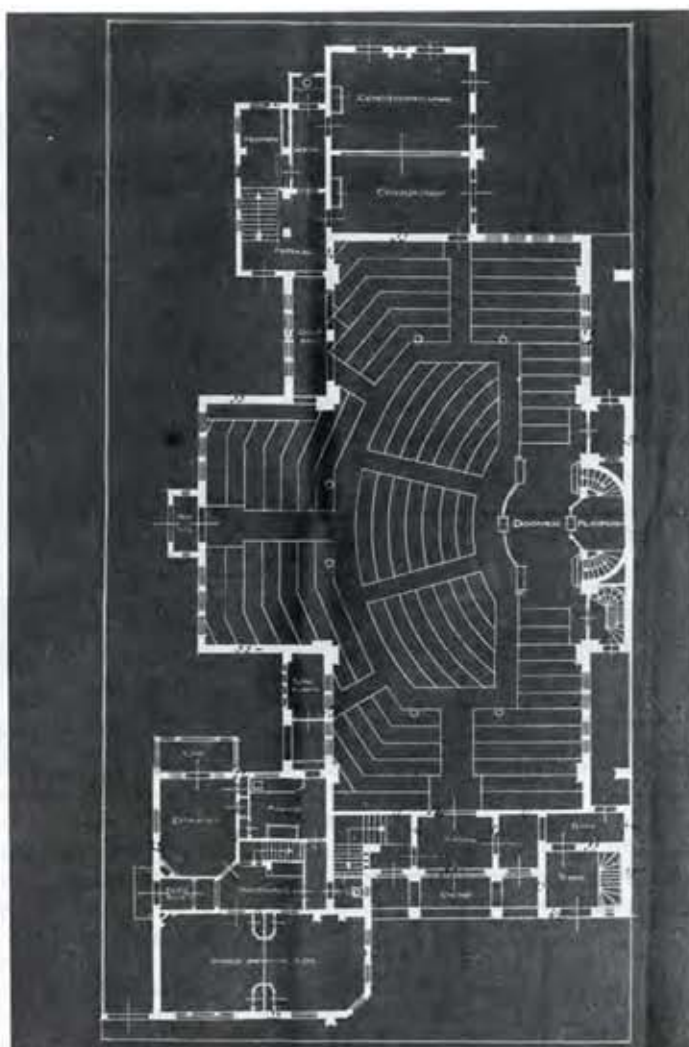
39. Rothuizen, *Kerkgebouwen*, 27.

40. Karstkarel en Terpstra, 'Gebroeders Kuipers', 12; Falize, 'Kerkbouw voor en na 1900', 67-69.

38. Plattegrond van de Zuiderkerk, getekend door Y. van der Veen. De flankerende 'heerenhuizen' zijn niet uitgevoerd.

39. Plattegrond van de Westerkerk met bijbehorende pastorie.

tekende dat de predikant en de kerkeraad als in een soort processie aan het begin en het einde van de dienst door het hele gebouw moesten lopen. Deze oplossing bood voor de gebroken volumes aan de straatzijde ook een functionele rechtvaardiging. Door de kansel zo ver mogelijk naar achteren te plaatsen, konden de dwarsbeuken, die door de perceelgrenzen niet erg diep konden worden, in elk geval zo breed mogelijk worden gemaakt, zelfs breder dan het schip. Deze ongelijkheid werd vervolgens in de wijde tongewelven opgevangen. In bijna alle kerken van Kuipers zijn de vensters voorzien van glas-in-lood, in de grote vensters van de kopgevels dikwijls met gestileerde bloem- en plantmotieven in rijke kleuren.

Bij de opzet die voor de Zuiderkerk was gekozen, was er geen plaats meer voor het orgel boven de preekstoel in zijn ondiepe nis; de deuren aan elke kant van de kansel zijn blind. De wand hierboven werd van een klein roosvenster voorzien, links en rechts geflankeerd door drielielchtramen. Het orgel werd nu geplaatst boven de brede trappen naar de galerij, die via corridors achterlangs de schippijlers ook toegang gaven tot de galerijen van de dwarsarmen. Aldus slaagde de architect er in, op een langwerpig terrein toch een compacte kerkruimte met annexen te realiseren, die niet sterk afweek van wat hij bereikte met

de vier min of meer gelijke armen van de kerken die hij gewoonlijk bouwde. De ruimtewerking werd versterkt door in de dragende delen als pijlers en bogen baksteen af te wisselen met witte natuursteen voor de kraagstenen en consoles, terwijl de wit gepleisterde muurvlakken werden begrensd door blokvormig in het zicht gebleven baksteen. Hiertegen stak het donkere, zorgvuldig vormgegeven meubilair stemmig af. Het tongewelf tenslotte was versierd met eenvoudige Jugendstil-patronen. Nadat de kerk, jarenlang in gebruik bij de Vrijgemaakte Gereformeerden, gesloten was, zijn er in 1983-1985 woningen in gebouwd. Voor het behoud van dit gebouw moest zodoende het interieur worden opgeofferd. Blijkens de plattegrond was het oorspronkelijk de bedoeling dat ook de huizen ter weerszijden door Kuipers zouden worden ontworpen, wat een veel bredere gevelwand zou hebben opgeleverd. Daarvan is echter niets gekomen.

Een zorgvuldig ontworpen en voor die tijd modern kerkgebouw als de Zuiderkerk is een duidelijk teken dat de Gereformeerden hun culturele achterstand geleidelijk aan het inhalen waren. Ook de carrière van Kuipers zelf, die via de bureaus van zulke vooraanstaande architecten als Salm en Berlage liep, wijst daarop. In 1907 kreeg Kuipers een tweede opdracht

in Groningen; dit werd de Westerkerk aan de Kraneweg. De ruime kavel die hij hier tot zijn beschikking had, was min of meer vierkant. Dit maakte het hem mogelijk terug te keren tot het gebruikelijke schema van elkaar kruisende kappen, waarbij de dienstgebouwen achter de kerk zijn geprojecteerd. Het gebouw is achteruit gelegd, waardoor een ondiep voorplein ontstaat. Aan één kant wordt dit afgesloten door de ook door Kuipers ontworpen pastorie, die wel op de rooijlijn ligt, aan de andere zijde door de blinde muur van het belendend gebouw.

Net als in Dordrecht en bij de Zuiderkerk wordt ook hier de voorgevel, voorzien van een groot, rijk getraceerd venster op de verdieping, geflankeerd door een kleine en een grote toren. Deze laatste bestaat uit een sobere vierkante romp, naar de klokkekamer toe iets verjongend. Boven de wijzerplaten wordt de romp afgesloten door driehoekige muurvlakken — iets tussen fronton en wimberg in. Daaruit rijst een slanke vierkante spits op, bekroond door een peer waarop de weerhaan. De kleine toren is gereduceerd tot een toren-achtig accent boven het hier gelegen trappenhuis. Tegelijk vormt deze toren de overgang naar de pastorie, die aldus een geïntegreerd onderdeel van het complex wordt. Tussen de beide torens is een portaal gebouwd, dat rust

41 (boven). Het interieur van de Westerkerk, met orgel en platformpreekstoel.

40 (links). Westerkerk en pastorie aan de Kraneweg te Groningen, anno 1993.

op twee hardstenen zuilen met gestileerde kapitelen. Temidden van alle sterk door Berlage beïnvloede vormen is dit een gotisch aandoend element, typerend voor de ietwat eclectische houding die uit bijna al Kuipers' ontwerpen spreekt. In de Rotterdamse Bergsingelkerk van 1914 zou Kuipers dit motief opnieuw gebruiken⁴¹. Ook de overige sierelementen zijn van grijze natuursteen. Anders dan bij de Zuiderkerk, maar overeenkomstig veel van Kuipers' andere kerken, heeft de baksteen hier een bruinige tint.

Bij het betreden van de kerk valt op dat de kansel dwars op de lengte-as staat. Hierdoor wordt op een subtiele manier een centraliserend effect bereikt. De arm waarin de preekstoel met daarboven het orgel zijn ondergebracht, is niet dieper gemaakt dan voor dat doel nodig is; één van de deuren terzijde geeft toegang tot het orgel. De consistoriekamer bevindt zich achter de rechter dwarsbeuk, gezich van de preekstoel. Het orgel is een wat log gevaarte in een wonderlijk sobere neogotische kas. Het instrument is afkomstig uit de Elzas, waar het door de in Barmen gevestigde firma Koch was gekocht. Ook bij de Westerkerk wordt het inwendige verlevendigd door de afwisseling van pleisterwerk en baksteen. De grote vensters in de kopwanden zijn van kleurig glas-in-lood voorzien, waarbij in de kleine rozetten symbolische afbeeldingen zijn aangebracht van on-

der andere paddestoelen, bloemen, een vis en een koe. Waarschijnlijk gaat het hier om symbolische verwijzingen naar de schepping. De lichtkronen zijn hier, net als in veel van zijn andere kerken, naar Kuipers' eigen ontwerp gemaakt.

Tegenover de rijke neogotische decoratie van de iets oudere universitaire laboratoria, ontworpen door rijksbouwmeester J. van Lokhorst, toont de Westerkerk niet alleen treffend een latere ontwikkelingsfase in de Nederlandse architectuur, maar vormt ze ook een mooi stedenbouwkundig accent bij het begin van de Kraneweg aan de rand van de historische stadskern⁴². Sinds 1987 is het gebouw buiten gebruik. Het orgel is in 1990 herplaatst in de Triomfatorkerk in Aalsmeer⁴³. Er is korte tijd sprake van geweest een moskee in de kerk te vestigen, maar nu deze plannen van de baan zijn, lijkt sloop van het gebouw ten behoeve van een nieuw woningcomplex onvermijdelijk te zijn geworden. Kennelijk is een oplossing als bij de Zuiderkerk, waar woningen in werden gebouwd, hier niet meer te bereiken. Ook de pastorie, die op zichzelf als zelfstandig woonhuis goed te handhaven zou zijn, zal daarbij verdwijnen om een zo rendabel mogelijk bouwterrein op te leveren.

In 1906, een jaar voor de voltooiing van de Westerkerk, was een ander bouwwerk van Kuipers gereed geko-

men, de synagoge aan de Folkingestraat⁴⁴. Het is onduidelijk waarom de opdracht bij hem terecht was gekomen. Mogelijk had zijn enkele jaren eerder in gebruik genomen Zuiderkerk er iets mee te maken. Het valt in elk geval op dat de combinatie van basilicaal schip en eenbeukige dwarsbeuk terugkeert in de synagoge, zij het wat inrichting betreft geheel afgestemd op de vereisten van de Joodse eredienst. Zowel de protestantse preekdienst als de synagogale ritus verlangen immers een ongedeelde ruimte met zo kort mogelijke zichtlijnen. In grotere synagogen, zoals die in Groningen, zijn bovendien altijd galerijen aangebracht van waaraf de vrouwen de diensten kunnen volgen. Ook overigens vinden we in de vooroorlogse inrichting van de synagoge elementen die sterk doen denken aan Kuipers' kerkgebouwen: het stemmig donkere meubilair, de gestileerde kleurige vormen van de grote glas-in-lood-vensters in de dwarsbeuken en de grote lichtkroon.

De stedenbouwkundige situatie laat zich eveneens goed met die van de Zuiderkerk vergelijken. Het gebouw is geheel ingebouwd, zodat voor het exterieur alles aankomt op de voorkant aan de Folkingestraat. Door een plastische behandeling, in een nog sterker Berlagiaanse trant dan bij de Zuiderkerk, is de gevel tot een opvallend element gemaakt, dat ook vanaf het Zuiderdiep de aandacht trekt. Vermoedelijk heeft Kuipers, onwen-

41 Afgebeeld bij Falize, 'Kerkbouw voor en na 1900', 70, afb. 96.

42 Het Natuurkundig Laboratorium aan de Westersingel dateert van 1892, het Geologisch Instituut aan de Melkweg van 1899 (zie: C.E. de Jong-Janssen, *Knap bezit. Gebouwen van de Rijksuniversiteit Groningen in historisch perspectief* (Groningen, 1981) 2-27, 32-33). Voor Van Lokhorst zie: G.S. van Holtbe tot Echten, 'De Rijksbouwkundige Jacobus van Lokhorst en zijn bureau 1878-1906', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, LXXX (1986) 193-209.

43 Zie *De Mixtuur* nr. 73 (1993) 707-710.

44 Zie E. Taverne, 'Er staat nog een sjoel in de Folkingestraat', *Wonen-TA/BK*, 1975, nr. 22, 21-28; W.J. van Bakkum e.a., *De Folkingestraat-synagoge*, (Groningen, 1984) 26 e.v..

42. Voorgevel van de kerk van Spijk. Y. van der Veen, 1905.

43. Het interieur van de kerk van Spijk, nog grotendeels in originele staat. Zie voor de preekstoel afb. 29.

nig als hij stond tegenover deze opdracht, getracht de synagoge een herkenbaar eigen karakter te geven door in het glas-in-lood van de kleine galerijensters sterk vereenvoudigde afbeeldingen op te nemen van de dertiende-eeuwse synagoge van Toledo, een van de beroemdste van Spanje⁴⁵.

Ook voor de synagoge werkte Kuipers samen met Y. van der Veen. Deze bouwde zelfstandig de Gereformeerde kerken van Spijk (1905) en Zuidwolde (1908). Het gebruik van pleisterwerk voor decoraties aan de buitenzijde is nog geheel in de traditie van de laat-negentiende-eeuwse kerken, maar er is een grotere soberheid betracht. De siervormen zijn vereenvoudigd en bovendien heeft de architect geprobeerd hierin een zekere constructieve logica te betrachten, op de wijze waarop Kuipers, op zijn beurt weer geïnspireerd door het voorbeeld van Berlage, natuursteen gebruikte voor constructief en visueel belangrijke punten als lateien, consoles, kapitelen en afdekkingen. De toren van de kerk in Spijk herinnert bovendien onmiskenbaar aan die van de Groningse Zuiderkerk.

Het derde kerkgebouw dat Kuipers in de provincie Groningen bouwde, staat in Wildervank. Deze kerk uit 1911 is sterk verwant aan de Westerkerk in Groningen: dezelfde kleur baksteen en soortgelijke siermotieven, zoals in de raamvormen. De to-

ren is hoger en slanker dan die in Groningen en bovendien rijker uitgewerkt. Dit blijkt vooral uit de gecompliceerde overgang van het vierkant naar de ongelijk achtkantige spits; eerst in het bekronende koepeltje zijn alle acht zijden volledig identiek. Het gebouw ligt ongeveer in het midden van een terrein tussen de twee evenwijdig lopende kanalen, waaraan Wildervank is gebouwd; de hoofdingang bevindt zich aan het Oosterdiep, de voornaamste van deze twee waterwegen. Vooral dankzij de hoge toren vormt het gebouw — met de Hervormde kerk, die een eind verderop ook tussen de beide diepen in gelegen is — een belangrijk accent in het gaaf gebleven veenkoloniale beeld van Wildervank.

Ook hier zien we weer de gebruikelijke kruisvorm, waarvan de kortste

arm — die van het voorplein af gezien schuil gaat achter de toren — de kansel bergt. Deze is in de voor Kuipers karakteristieke halfronde nis gevat. De ruimte daarboven is voor het orgel bestemd. Een bijzonderheid is dat de beide hoeken schuin tegenover de preekstoel bij de kerkruimte zijn getrokken, waardoor zitplaatsen worden gewonnen. In weerwil van wat het rijzige uiterlijk doet verwachten, is de kerk niet van galerijen voorzien. Uit de ongewoon royale opzet blijkt dat hier, zeker voor Gereformeerde begrippen, tamelijk ruime middelen beschikbaar waren. Deze waren te danken aan de Wildervankster familie Bos, die door de houthandel in zeer goeden doen was geraakt. De gebroeders H. en J. Bos, van wie de eerste sinds 1906 in Rotterdam woonde, bekostigden bijna de helft van de

Wildervank, Geref. Kerk en Pastorie.

44. De kerk van Wildervank (Tjeerd Kuipers, 1907) op een prentbriefkaart van 1923. De pastorie en de aardige bebouwing ter rechterzijde zijn sindsdien evenals het hek verdwenen. Zie ook de afbeelding op het omslag.

45. Taverne, 'Sjoel', 27. Ook in de synagoge-architectuur in Duitsland in de tweede helft van de negentiende eeuw duiken herhaaldelijk Moorse motieven op, zoals de hoefijzervormige boog, bedoeld om de synagogen duidelijk van kerken te onderscheiden; zie H. Hammer-Schenk, 'Die Architektur der Synagoge von 1780 bis 1933', in: H.-P. Schwarz (red.), 'Die Architektur der Synagoge' (Frankfurt, 1988) 157-286, vooral 194 e.v.

bouw, terwijl zij het orgel geheel voor hun rekening namen. Zij waren het die Tjeerd Kuipers als ontwerper aantrokken, zij ook bepaalden dat het orgel door de toentertijd gerenommeerde firma E.F. Walcker & Co. uit het Duitse Ludwigsburg zou worden geleverd⁴⁶. Ook de overige inrichtingsstukken zijn onbekrompen uitgevoerd: de kansel is uit kostbaar hout samengesteld, terwijl de doopvont uit een groene marmersoort is gehouwen. De glanzend koperen lichtkronen en wandarmaturen naar ontwerp van de architect kleuren mooi bij het donkere hout van het dakbeschoot en de banken.

Ook aan de beglazing is de nodige aandacht geschonken. Het grote glas-in-lood-venster in de noordgevel toont bovenin een kleurig zonnemotief. Dit rijst op boven een weids landschap waarop over de volle breedte een perspectivisch geconstrueerde pergola uitzicht biedt. Dit laatste element doet sterk denken aan de eveneens perspectivische afbeelding in glas-in-lood van de oude synagoge in Toledo, die we eerder aantreffen in de kleine vensters in het voorgedeelte van de Groningse synagoge. De kerk van Wildervank kan worden opgevat als een 'voorstudie in mecenaat' voor de Nieuwe Zuiderkerk die, zoals we hierboven hebben gezien, enige jaren later door Kuipers aan de Westzeedijk in Rotterdam werd gebouwd. Hier maakte de vrijgevigheid van dezelfde familie Bos een nog rijker uitgemonsterd kerkgebouw mogelijk, en ook hier werd het orgel door dezelfde firma Walcker gebouwd.

45 en 46. Het interieur van de kerk van Wildervank met zorgvuldige vormgeving in rijk materiaal.

HET ARCHITECTENBUREAU KUILER EN DREWES

Op dit punt aangekomen, is het verhelderend voor het inzicht in de ontwikkeling van de Gereformeerde kerkbouw om onze blik te richten naar het Groninger architectenbureau Kuiler en Drewes. In 1898 ontwierp het de Gereformeerde kerk van Sauwerd, een bescheiden kruiskerk zonder toren. Zonder echt stijlzuiver te zijn, heeft het gebouw een aantal neogotische kenmerken, zoals de versneden steunberen en de wandversiering met spaarvelden. In 1920 volgde een nieuwe opdracht tot kerkbouw. Deze keer ging het om een ruime stadskerk, de 1440 zitplaatsen tellende Noorderkerk aan de Akkerstraat in Groningen, die met de Zuiderkerk later aan de Vrijgemaakt Gereformeerden is toegewezen. Het is een eigenaardig bouwwerk, dat nog half in de traditie van het negentiende-eeuwse eclecticisme staat.

46 Gierveld, 'Orgels', 192-193. Het orgel is jarenlang onbespeelbaar geweest, doordat het dure onderhoud van dit electro-pneumatische instrument de financiële mogelijkheden van de gemeente boven het hoofd was gegroeid. Al deze tijd werd de kerkzang begeleid door een achter het instrument geplaatst elektronisch orgel. Enige tijd geleden heeft de organist kans gezien dit bijzondere voorbeeld van orgelbouwkunst weer tot klinken te brengen; zeker in onze provincie zijn zulke romantische orgels zeldzaam. Voor enkele jaren heeft men na het kostbare herstel van het kerkgebouw gelukkig ook nog gelden bijeen kunnen brengen voor de restauratie van de toren, die toen in zeer slechte staat verkeerde en daardoor dreigde te moeten worden afgebroken. Een tweede Walcker-orgel in onze provincie staat in de Gereformeerde kerk van Uithuizen; in 1878 werd het overgenomen uit een Rooms-Katholieke kerk in Frankfort (Duitsland).

47. De eersteling van Kuiler en Drewes in Sauwerd, 1898: gotische motieven en siermet-selwerk.

De plattegrond is klaverbladvormig: aansluitend op het brede schip zijn de even brede, maar kortere armen van het dwarsschip en het 'koor' veelhoekig gesloten, waardoor een centraliserende tendens ontstaat. De arm tegenover de ingangszijde bevat de preekstoel in de bekende schelpvormige nis met daarboven het orgel. Schip en dwarspanden zijn van galerijen voorzien. In opzet wijkt de kerk niet erg af van het type stadskerk dat dankzij Tjeerd Kuipers zo'n grote verspreiding had gekregen, maar waar de laatste een gematigd moderne vormtaal hanteert, kiezen Kuiler en Drewes voor een op het romaans geïnspireerd idioom, voor protestantse kerken heel ongebruikelijk⁴⁷. Aan deze stijl wordt hier een min of meer Berlagiaanse interpretatie gegeven met als resultaat een zwaar en massief bouwwerk. De façade is als die van een gotische kathedraal, terugvertaald in het romaans: een driedelig portaal, een groot raam met in het halfrond de tracering van een roosvenster, en twee gedrongen torens ter weerszijden. De klaverbladvorm van de plattegrond lijkt ontleend aan het Rijnland, waar deze aanleg bij grote romaanse kerken herhaaldelijk wordt aangetroffen, al is het niet ondenkbaar dat de veelhoekig gesloten dwarsarmen van Kuipers' Nieuwe Zuiderkerk in Rotterdam (1916) de plattegrond van de Noorderkerk hebben meebepaald.

Dezelfde massiviteit en zwaarte die het uiterlijk bepaalt, beheerst ook het inwendige, nog versterkt door het stemmige kleurenschema. De zware hoofdpilaren en de wand ter weerszij-

den van de kansel zijn met platen van een donker marmer bekleed, hetgeen eveneens aan de statigheid van deze kerk bijdraagt. De ruimte wordt overdekt door houten gewelven, waarvan de geaccentueerde ribben in de veelhoekige sluitingen een mooi lijnenspel vormen. Vanwege de diepe galerijen was het nodig de kansel flink de

hoogte in te bouwen; een indrukwekkende marmeren basis draagt aldus een zorgvuldig ontworpen houten bovenbouw. Het huidige orgelfront met zijn deels aan de barok ontleende vormgeving detoneert ietwat in het interieur. Het oorspronkelijke, brede front vormde veel meer één geheel met de rest van de inrichting. Verder is het inwendige goed bewaard gebleven. Van het begin af aan hebben er in het ruime middenvak stoelen gestaan, banken vinden we op en onder de galerijen.

In 1929 kregen dezelfde architecten de opdracht voor het ontwerpen van de Oosterkerk aan de Rosensteinlaan, opnieuw een grote stadskerk, nu met 1183 zitplaatsen. Ze hadden zich inmiddels het expressionistische en decoratieve repertoire van de Amsterdamse School zo eigen gemaakt — waarbij vooral Michel de Klerk hun inspiratiebron lijkt te zijn geweest — dat hier één van de indrukwekkendste kerkgebouwen in die stijl kon ontstaan. Het gebouw bestaat uit drie, door steile daken gedekte, radiale beuken, die op de plek van de kansel samenkomen. Deze wordt daardoor ook in de architectuur een duidelijk symbolisch middelpunt; een echo, zo lijkt het wel, van de ideeën van Abraham Kuyper over de centrale plaats van het Woord in de protestantse eredienst.

48. De voorgevel van de Noorderkerk aan de Akkerstraat in Groningen, in 1920 door Kuiler en Drewes gebouwd.

47. Zie Falize, 'Kerkbouw voor en na 1900', 70.

49. Het majestueuze interieur van de Noorderkerk.

De stedenbouwkundige ligging op de hoek van twee straten is ten volle uitgebuit. De beide buitenste gevels, elk voorzien van een hoog paraboolvormig venster met zware gemetselde muurdammen, liggen op de rooilijn van de beide straten. De schuin daartussen gelegen gevel, ook voorzien van een dergelijk venster, wordt bekroond door een spits dakruitertje, een variant op het torentje in het derde woningcomplex van het Spaarnedammerplantsoen in Amsterdam, naar ontwerp van De Klerk gereedgekomen in 1920. Links en rechts wordt deze gevel afgesloten door zware torenachtige bouwsels, die onderaan via volumineuze rondingen naar de diep terug gelegen hoofdingang leiden. De algehele indruk is die van een sterk sculpturaal werkende massa. Aan de ene zijde wordt het complex afgesloten door de kosterswoning, die in tegenstelling tot de kerk zelf strak rechthoekig is ontworpen, aan de andere zijde door de pastorie. Het resultaat is een strikt symmetrische aanleg.

Ook inwendig heerst de parabool: we zien deze vorm in de grote vensters, de dakspanten en de boog in de kanselwand. De preekstoel zelf is opgebouwd uit rechthoekige vlakken. Het orgelfront is, zoals bij zoveel orgels uit die jaren, veeleer opgevat als een onderdeel van de architectuur van het gebouw als geheel dan als een op zichzelf staand element, dat volgens eigen intrinsieke regels is opgebouwd. De pijpvelen zijn als in een geometrische constructie trapsgewijs geplaatst naast en boven een groot middenveld, waarin de parabool terugkeert. Aldus is het front geheel vervreemd geraakt van het achterliggende instrument. Van een orgelkas is bij zulke orgels dan ook nauwelijks sprake. Een dergelijke bouwwijze moge orgeldeskundigen een gruwel zijn, het kan niet worden ontkend dat, zoals in de Oosterkerk, het resultaat visueel gezien soms buitengewoon boeiend is⁴⁸. Alle vensters zijn voorzien van glas-in-lood in geometrische patronen, waardoor een rijk geschakeerd kleurig licht het gebouw binnenvalt.

50. Interieur van de Noorderkerk: met marmer beklede pilaren, smeedijzeren kroonluchters.

51. De Oosterkerk aan de Rosensteinlaan te Groningen, in 1929 door Kuiler en Drees gebouwd.

69

52 en 53. Het interieur van de Oosterkerk: parabolen en een architectonisch vormgegeven orgelfront.

Over de schrijvers

G. de Jong, Snelliusstraat 53, 9727 JL Groningen, tel. 050-263086, was achtereenvolgens werkzaam bij het onderwijs, in de boekhandel en in het antiquariaat. Na zijn pensioen is hij sinds 25 jaar als pastoraal medewerker aan het NEBOflat te Groningen verbonden. Van de oprichting van de Stichting Oude Groninger Kerken af is hij lid van de excursiecommissie.

Dr. C.P.J. van der Ploeg, Winschoterdiep 67c, 9724 GK Groningen, studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn publicaties hebben vooral betrekking op de geschiedenis van de middeleeuwse architectuur, in het bijzonder in Italië, en op moderne kunst. Op 27 mei jl. promoveerde hij aan de Rijksuniversiteit Groningen op het proefschrift *Art, Architecture and Liturgy; Siena Cathedral in the Middle Ages*. Hij is sinds 1982 lid van de redactie van *Groninger Kerken*.

Auteurs en redactie danken allen die gegevens verschaften en gastvrijheid verleenden. Vooral gaat hun dank uit naar de heer J.F. Oldenhuis te Baflo, die menigmaal met raad en daad ter zijde stond en de heer S. Scheper te Groningen, die inzage in zijn documentatie verleende.

Verantwoording illustraties

3, 18: Naar J.F. van Hulsteijn J.Fz., *De Gereformeerde kerk te Middelstum*.

8: Naar Regn. Steensma en C.A. van Swigchem (red.), *Honderdvijftig jaar Gereformeerde kerkbouw*.

9: Archief Gereformeerde Kerk, Baflo.

36, 37, 41, 52: Instituut voor Liturgiewetenschap, Rijksuniversiteit Groningen.

38, 39: Gemeentearchief Groningen.
44: Collectie W.H. van der Ploeg, Stadskanaal.

Overige foto's: Jan Hovinga, Zuidlaren.

De publicatie van dit artikel is mede mogelijk gemaakt door:

Wm Veenstra bv, Tekn., Druk- en Reprocentrum te Groningen;
Groninger Schatkamer te Groningen;
Koninklijke Smilde bv te Heerenveen;
Danske Møbelhus te Groningen.

Het aanleggen van een foto- en diaverzameling van de Gereformeerde kerken in Groningen is in 1989 mogelijk gemaakt door de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken te Kampen.

GEREFORMEERDE KERKEN IN DE PROVINCIE GRONINGEN, deel 2

Gerrit de Jong en Kees van der Ploeg

SOGK

002288

03.441

1, 2 en 3. Van links naar rechts de voorgevels van de kerken in Winschoten, Sappemeer en Stadskanaal, alle met neoklassicistische en neogotische elementen.

PLAATSELIJKE ARCHITECTEN

De kerk van Wildervank, die in de eerste aflevering van dit artikel werd besproken, laat zien dat er ook in de provincie eigentijds kon worden gebouwd, al was dat in dit geval dan ook onder nogal uitzonderlijke omstandigheden. De meeste kerkgebouwen hadden echter veel minder architectonische allure, hoe decoratief ze soms ook mochten zijn. Zo'n gebouw werd in 1908-1909 in Stadskanaal opgericht ter vervanging van een te klein geworden zaalkerk¹. De nieuwe kerk heeft een kruisvormige plattegrond. Drie armen zijn voorzien van galerijen; de vierde, recht tegenover de hoofdingang, biedt plaats aan de platformkansel in de zo langzamerhand traditionele halfronde nis. Daarboven werd enige jaren later het orgel geplaatst. Men had dit kunnen aankopen uit de te sluiten Gereformeerde kerk aan de Nieuwe Ebbingestraat in Groningen. De bovenkas ervan is echter afkomstig uit de Hervormde kerk van Noordlaren².

Als model diende de door J. van Lennep ontworpen en gebouwde kerk van Winschoten uit 1901. Het zijn beide tamelijk hybride bouwwerken, waarin min of meer klassicistische trekken samengaan met romaans of gotisch aandoende vormen. Een soortgelijke combinatie zien we bij de in 1904 gebouwde kerk van Sappemeer. Bij de kerk van Stadskanaal heeft de aannemer-architect C. Linzel het gotische element in de vensters geaccentueerd. In opzet verschilt het gebouw niet van het type galerijkerk dat Kuipers onder andere in de Westerkerk in Groningen tot stand bracht. Het is zelfs niet onaanvaardbaar dat een dergelijke kerk als voorbeeld heeft gediend; het inwendige is in zijn oorspronkelijke gedaante onmiskenbaar beïnvloed door Kuipers' kerkgebouwen. De architectonische uitwerking is echter heel anders. Waar Kuipers een weldoordacht Berlagiaans vormenrepertoire hanteert, zijn de kerken van Winschoten, Sappemeer en Stadskanaal op een

wat onbeholpen manier historiserend³. Geheel in de traditie van de negentiende-eeuwse stucadoorsgotiek gaat het alleen maar om decoratieve vormen, die vooral in Winschoten en Stadskanaal in overvloed worden toegepast.

De wijze waarop daar de slanke toren zich verjongend losmaakt uit de voorgevel, de driedelige nis onder de galmgaten, de zware gepleisterde bekroningen op de muurdammen en de eveneens gepleisterde bekroning van de hoofdingang laten zien dat de ontwerper, waarschijnlijk onbewust, niet helemaal ongevoelig is gebleven voor de architectuur van zijn eigen tijd. Daar staat tegenover dat de gepleisterde lijsten onder de klimmende nissen in de voorgevel van klassicistische oorsprong zijn. De voorgevel in zowel Winschoten als Stadskanaal lijkt een monumentaler en ietwat gemoderniseerde variant op die van de in 1874 door de architect Selms gebouwde Gereformeerde kerk in Uithuizermeeden⁴.

1 Zie W.H. van der Ploeg, *Kijk op een kerk. De geschiedenis van de Gereformeerde kerk te Stadskanaal van 1835-1940* (Stadskanaal, [1972]) 67-69.

2 F. Talstra, 'Het Groninger orgelbezit van de Reformatie tot de Romantiek', *Publicaties van de Stichting Oude Groninger Kerken*, nr. 22 (1979) 21 (bijschrift afb. 17).

3 Voor romaanse en gotische elementen in de Gereformeerde kerkbouw vgl. J.J. Falize 'De kerkbouw voor en na 1900. Van neostijlen tot „berlagiaans“', in *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw* (Kampen, 1986) 67-73, hier 70. In dit verband is het interessant dat Kuipers in 1924-1925 de kerk van Winschoten uitbreidde en inwendig opnieuw vorm gaf; zie: W. van der Heide (red.), *150 Jaar Gereformeerde Kerk Winschoten* (Winschoten, 1990) 17-20.

4 Vgl. S. de Blaauw, 'Neogotiek in de provincie Groningen', *Groninger kerken*, IX (1992) 6-29, hier 25.

5 (boven). De voorgevel van de kerk van Schildwolde, gebouwd in 1911.

4 (links). De kerk van Garrelsweer, gebouwd in 1908.

In 1912 bouwden Buitenkamp en Luxema een nieuwe kerk in Siddeburen, geheel in de negentiende-eeuwse traditie, waarbij vooral de voorgevel luister krijgt bijgezet. Voorbeelden van hoogstaande architectuur zijn deze kerken niet, maar soms, zoals in Siddeburen, is het resultaat een charmant gebouw, in dit geval bovendien nog heel aardig van verhoudingen. Het is vrijwel zeker dat de een jaar oudere kerk van het naburige Schildwolde hier het voorbeeld heeft geleverd. Ook de kerk van Garrelsweer uit 1908 is zo sterk verwant, dat aan één en dezelfde ontwerper kan worden gedacht.

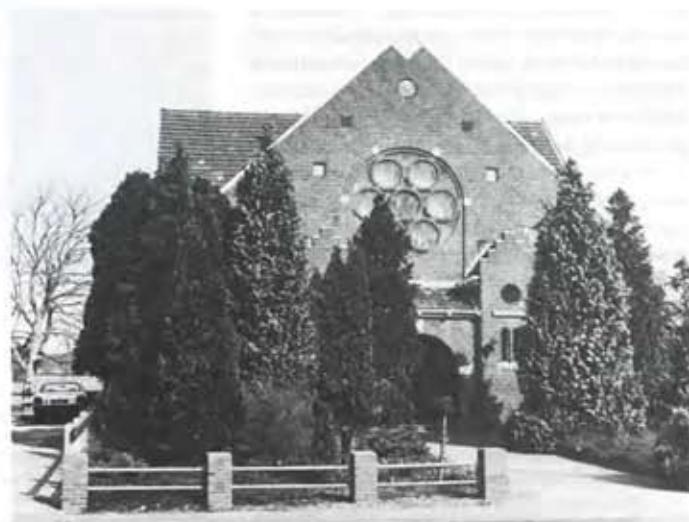
Nog in 1913 wordt in Kommerzyl een eenvoudige kerk gebouwd geheel volgens het oude schema. Horizontale banden van pleisterwerk zijn het enige versieringsmotief. Het niet al te gelukkige effect van de gebroken kap wordt versterkt sinds men nog niet zo lang geleden ter vervanging van de oorspronkelijke gevelbeëindiging een wonderlijk hekwerk op de voor-

6. De kerk van Siddeburen, gebouwd in 1912.

7. De kerk van Kommerzyl (1913); de roedeverdeling van de vensters en het hek op de voorgevel zijn niet origineel.

8. De kerk van Lutjegast, in 1922 door J. de Haan ontworpen.

9. De eerste kerk van L. Reitsma, in 1901 in Ulrum gebouwd.

10. De kerk van Munnekeziel (1920), L. Reitsma's laatste ontwerp.

gevel heeft geplaatst. Ook het interieur ademt een traditioneel negentiende-eeuwse sfeer.

In 1922 werd de kerk van Lutjegast gebouwd naar ontwerp van J. de Haan. Het gebouw heeft een Grieks kruis als plattegrond. De algehele opzet met een roosvenster in de voorgevel en een uitgebouwd portaal tussen twee torenachtige bouwseltjes doet denken aan het uiterlijk dat Tjeerd Kuipers vaak aan zijn kerken gaf. Het roosvenster is opgebouwd uit zeven cirkels, die oorspronkelijk symbolische voorstellingen bevatten.

Zo was er in elke streek was wel een aannemer ook als ontwerper actief. In 1901 werd in Ulrum een nieuwe kerk gebouwd door zo'n plaatselijke aannemer-architect, L. Reitsma. Anders dan bij zoveel kerkgebouwen, die voordien in de provincie tot stand waren gekomen, ging hier niet langer een uiterst eenvoudige zaalkerk schuil achter een geornamenteerde voorgevel die meer architectonische rijkdom suggereerde dan er in werkelijkheid was. Er is integendeel naar gestreefd het gebouw als één volume te ontwerpen, waarin de bescheiden sierende elementen rondom in het ontwerp zijn geïntegreerd. Ook al gaat het hier niet om een meesterwerk van bouwkunst, toch bewees Reitsma, ondanks zijn geringe bouwkundige opleiding, hiermee iets te

hebben begrepen van de vernieuwingen van Berlage en andere leidende architecten uit het einde van de negentiende eeuw, meer althans dan zijn Stadskanaalster collega Linzel enkele jaren later zou tonen.

Het bleef niet bij deze ene kerk. In 1906 werd Reitsma verzocht de in 1862 gestichte kerk van Houwerzijl te verbouwen, hetgeen vrijwel op nieuwbouw neerkwam; in 1915 bracht

Reitsma een uitbreiding van dezelfde kerk tot stand. Sedert 1989 is er het Theemuseum gevestigd⁵.

EGBERT REITSMA: HET WERK UIT DE JAREN TWINTIG

Een veel belangrijker ontwerper was zijn zoon, Egbert Reitsma (1892-1976)⁶. Zijn eerste bouwkundig onderricht ontving hij in de aannemerspraktijk van zijn vader. Van 1917 tot 1920 werkte hij op het bureau van de vooraanstaande Rotterdamse architect Willem Kromhout (1864-1940)⁷. Kromhout was een belangrijk en oorspronkelijk ontwerper, met een heel eigen, sterk plastische manier van bouwen. Daarenboven speelde hij een belangrijke rol in het architectuuronderwijs en in architectenorganisaties. Voor Reitsma zijn de jaren bij Kromhout van grote betekenis geweest doordat hij hier uit de eerste hand kennis maakte met de nieuwste ontwikkelingen in de architectuur, maar bovenal moet hij bij Kromhout zijn grote liefde voor de baksteen hebben ontwikkeld. Met zijn vaak fantastische en visionaire ontwerpen in baksteen heeft Kromhout bijgedragen aan het ontstaan van de expressionistische stroming in het Nederlandse bouwen, die als 'Amsterdamse School' bekend is geworden⁸. Het werk van Reitsma uit de jaren twintig en begin dertig is hieraan sterk verwant.

11. De eersteling van Egbert Reitsma: de kerk van Kollum (1925) met sterk gesloten torenromp.

⁵ Zie: A. Slijter, 'Nog geen dag zonder bezoek', *Groninger Kerken*, VIII (1991) 55-57.

⁶ J.J. Falize, *De architectuur van Egbert Reitsma 1920-1940*, ongepubliceerde doctoraalscriptie, Vakgroep Kunstgeschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen, 1982. Deze scriptie verdient het om, bewerkt en uitgebreid met het naoorlogse werk, nog eens in druk te worden uitgegeven. Id., 'De kerkbouw tussen de wereldoorlogen. De Amsterdamse School', in: R. Steensma en C.A. van Swigchem (red.), *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, 75-88, hier 81-85. Het belang van Reitsma's kerkgebouwen blijkt ook uit het feit dat hij ruim vertegenwoordigd is in het overzichtswerk van J.G. Wattjes, *Moderne kerken in Europa en Amerika* (Amsterdam, 1931) afb. 267-275.

⁷ Zie het fraaie boek: I. Jager, *Willem Kromhout Czn.* (Rotterdam, 1992).

⁸ Het meest recente overzicht van de Amsterdamse School is W. de Wit, *The Amsterdam School. Dutch expressionist architecture 1915-1930* (Cambridge enz., 1983).

12. Hardgebakken en kromgetrokken mondsteen, door Reitsma in Appingedam als geveldecoratie gebruikt.

13. Door Reitsma in baksteen gehouwen sculptuur boven de ingang van de Goede Herderkerk in Groningen.

Na zijn terugkeer naar het noorden bouwde hij in 1920 met zijn vader de kerk van Munnekezijl, even over de provinciegrens in Friesland. Dit bouwwerk is een weinig opzienbarend, maar door de goede proportiëring en het zuivere materiaalgebruik zeker niet onaantrekkelijk bouwwerk. In opzet en decoratie vertoont het sterke verwantschap met het werk van Tjeerd Kuipers; van invloed door Kromhout valt niets te bespeuren. We mogen dan ook aannemen dat Reitsma senior voor het ontwerp verantwoordelijk was, waarbij zijn zoon als uitvoerder optrad. Als zelfstandig architect heeft Egbert Reitsma hierna zo'n dertig nieuwe kerken ontworpen en een twintigtal restauraties, renovaties en vergrotingen geleid. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij in toenemende mate bijgestaan door zijn zoon L.H. Reitsma.

In zijn eerste zelfstandige ontwerp, de Gereformeerde kerk van Kollum (1924-1925), betoonde Egbert Reitsma zich een oorspronkelijk ontwerper. Weliswaar ligt Kollum net oer de grens in Friesland, maar aangezien aan deze kerk verschillende aspecten zijn op te merken die in zijn latere ontwerpen terugkeren, is het de moeite waard er iets langer bij stil te staan. Met zijn zware en gesloten vormen wijkt dit gebouw sterk af van wat Tjeerd Kuipers, de Gereformeerde kerkenbouwer bij uitstek, gewoonlijk ontwierp. Aan het Kollumer be-

dehuis ligt het traditionele type van een dorpskerk ten grondslag, waarbij de torenromp gedeeltelijk is ingebouwd en maar weinig boven het dak uitsteekt. Reitsma heeft deze traditionele trekken echter gemonumentaliseerd, waardoor de gesloten muren en de toren met zijn naar boven toe taps toelopende romp en zijn tot geometrische eenvoud gereduceerde silhouet een grote expressieve werking krijgen. Deze wordt nog belangrijk versterkt door het gebruik van mondsteen, een gesinterde en meestal ook min of meer vervormde baksteen. Gewoonlijk wordt deze afgekeurd, maar Reitsma had er een voorkeur voor, juist vanwege de kleurschakeringen en de onregelmatige vorm. Door het iets terugspringende voegwerk wordt de nadruk gelegd op de textuur van de wand.

De beide zijarmen van het gebouw zijn driezijdig uitgebouwd en voorzien van twee rijen rondboogvensters. Deze 'absiden' komen ook in andere ontwerpen van Reitsma voor. De uitwendige soberheid in Kollum contrasteert met de rijkdom aan kleuren en geometrische vormen in het interieur: de decoratie van het hoog oprijzende gewelf, gedragen door gemetselde parabolische bogen, het glas-inlood en de sterk sculpturaal opgevatte kansel met daarboven het orgel, dat als onderdeel van de architectonische compositie is opgevat. (Rond 1970 is het liturgisch centrum overigens sterk gewijzigd.) De banken zijn

in een waaivorm rondom de kansel geplaatst, overeenkomstig de aanbevelingen van Abraham Kuiper in *Onze Eeredienst*.

Reitsma hield zich tot in de details van de inrichting met zijn ontwerpen bezig. Dat was in die jaren niet ongebruikelijk: zo ontwierp Berlage vaak de volledige inrichting van zijn gebouwen, tot lampen en deurklinken toe. Ook Kromhout en de architecten van de Amsterdamse School, zoals Michel de Klerk, hielden zich met interieurkunst bezig⁹. Juist in zo'n alomvattend ontwerp kon Reitsma zijn veelzijdige belangstelling uitleven. Dat blijkt bovenal uit zijn meest exuberante kerkgebouw, dat in het Noordhollandse Andijk, niet ten onrechte de 'Gereformeerde kathedraal' genoemd¹⁰. Voor de uitvoering van het decoratieve schilderwerk deed hij bij de kerk van Kollum een beroep op George Martens¹¹. Deze was in 1918 een van de oprichters van de Groninger kunstenaarsvereniging 'De Ploeg' geweest¹². Na zijn terugkeer uit Rotterdam sloot Reitsma zich bij deze vereniging aan, die niet enkel uit schilders bestond, maar waarvan ook literatoren en architecten lid waren¹³. In de jaren 1923-1924 was Reitsma secretaris van de vereniging¹⁴. Hij was in zijn vrije tijd een verdienstelijk, zij het wat behoudend schilder. Enkele malen nam hij aan tentoonstellingen van 'De Ploeg' deel.

⁹ Voor de meubelontwerpen van De Klerk, zie F. van Burkom, *Michel de Klerk 1884-1923, bouw- en meubelkunstenaar* (Rotterdam, 1990).

¹⁰ J.J. Falize, 'De kerkbouw tussen de wereldoorlogen. De Amsterdamse School', in: *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, 74-88, hier 82-83.

¹¹ *George Martens. Havens, water, schepen*, cat. Noordelijk Scheepvaartmuseum, Groningen, 14 november 1987 - 3 januari 1988 (Groningen, 1987) 13. Voor Martens ook: C. Hofsteenge, T. Martens, C. Wechelaer, *George Martens en Alida Pott. Leven en werken* (Groningen, 1993) 74, waar op grond van zekere overeenkomsten met tapijntontwerpen van Martens wordt verondersteld dat hij de plafonddecoratie ook heeft ontworpen. Als dit al juist is, dan zal Martens zich toch zeker aan door Reitsma verstrekte richtlijnen hebben moeten houden.

Opvallend is dat de kleurige decoratie van de kerk in Andijk en de Parklaankerk in Groningen een strakke geometrie vertoont. Het is niet bekend of Martens aan deze beide iets jongere gebouwen heeft meegewerkt. De kerkeraad in Kollum betoonde zich, zo gaat het verhaal, tegenover Reitsma niet geharmoniseerd van het vrijgevochten optreden van de door hem aangetrokken schilder.

¹² A. Petersen, *De Ploeg. Gegevens omtrent de Groningse schilderkunst in de jaren '20* ('s-Gravenhage, 1982) 24.

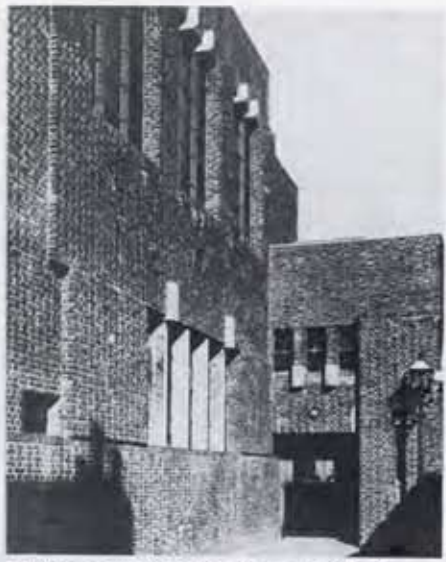
¹³ Petersen, *De Ploeg*, 25.

¹⁴ Falize, *Egbert Reitsma*, 9.

Ook werkte hij na de Tweede Wereldoorlog meer dan eens als beeldhouwer aan de gebouwen die hij zelf ontworpen had. Hiertoe had hij een eigenaardige techniek ontwikkeld. Gewoonlijk wordt beeldhouwwerk als onderdeel van een gebouw in natuursteen uitgevoerd; het werk van Lambertus Zijl voor Berlage's Beurs in Amsterdam is daarvan een goed voorbeeld¹⁵. Reitsma koos voor zijn bouwbeeldhouwwerk echter baksteen als materiaal. Op de plaats waar een sculpturale versiering moest komen, werd een ruwe vorm in baksteen gemetseld, die vervolgens door Reitsma zelf tot de uiteindelijke sculptuur werd bijgehakt. Dit is een lastige werkwijze, want in baksteen zijn details moeilijk te verwezenlijken. Bovendien reageren de verbindende speciellagen heel anders op de beitel dan de baksteen zelf. Op deze wijze is bijvoorbeeld het beeldhouwwerk ontstaan van de Goede Herderkerk in Groningen (1956), evenals de Sint Maarten aan het door hem ontworpen kantoorgebouw (1958), dat aan de voet van de Martinatoren ten noorden van de Grote Markt aldaar staat.

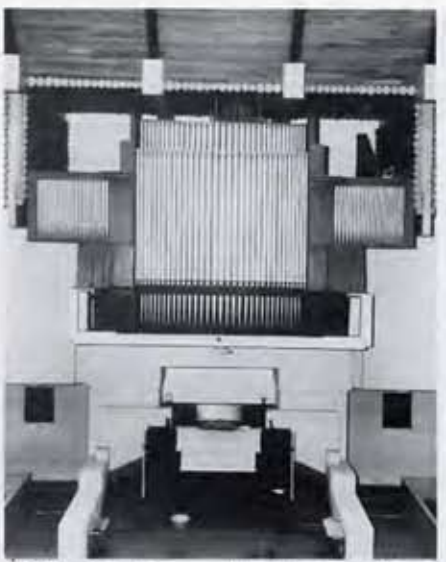
Het staat wel vast dat Reitsma op grond van een grote gelijkgezindheid met een meer dan gewone belangstelling de ontwikkeling van de Amsterdamse School heeft gevolgd. Toch dragen zijn werken veelal een persoonlijk stempel, onder andere door het gebruik van mondsteen en de gebruikte metselverbanden. Daarbij rijst de vraag of zijn bekendheid met de middeleeuwse baksteenarchitectuur in Groningen hem op enigerlei wijze ontvankelijk heeft gemaakt voor de mogelijkheden van dit materiaal. Wat hem echter onderscheidt van de Amsterdammers is de hoekigheid van zijn ontwerpen, waar die architecten dikwijls aan ronde vormen de voorkeur gaven. Inwendig vinden we die hoekigheid vaak terug in de kansels, die uit elkaar snijdende en overdekkende elementen lijken te zijn samengesteld. In de herhaling van rechthoekige vormen onder dakspanten of bij ramen en deuren wordt zijn belangstelling voor Dudok zichtbaar. Ook paste Reitsma decoratieve reliëfs toe, bestaande uit gekleurde rechthoekjes, die geometrisch geordend zijn. Deze versieringswijze zien we onder andere in Andijk, terwijl ze na de oorlog terugkeert in de orgelgalerij van de Groninger Stadsparkkerk. Hierin toont hij zich verwant met de constructivistische stroming binnen 'De Ploeg', die vooral door Wobbe Alkema werd vertegenwoordigd¹⁶. George Martens, die we als Reitsma's decoratieschilder in Kollum tegenkwa-

14. De voormalige Parklaankerk in Groningen: gevel aan de Hornstraat.

men, bleef in zijn eigen werk steeds figuratief. Het wonderlijke nu is dat Reitsma dit amalgaam van invloeden tot een persoonlijk geheel wist te verwerken.

Een goed voorbeeld in Groningen van Reitsma's architectuur uit wat we gemakshalve als zijn 'Amsterdamse School' periode kunnen beschouwen, was de Parklaankerk uit 1926, die na jaren leegstand en langzame onttafeling uiteindelijk in 1989 is gesloopt om voor een woningcomplex plaats te maken. Het ging hier om de verbouwing van een vrijwel inpandig gelegen kerk uit 1889¹⁷. Hiervan werden de fundamenteën en een deel van het opgaand werk behouden, waardoor de voor Reitsma ongebruikelijke rechthoekige plattegrond verklaard wordt. Voor et overige is het een 'echte Reitsmakerk' geworden, zij het soberder dan de kerken van Kollum en Andijk, waar hij over een verhoudingsgewijs ruimere begroting kon beschikken. De gevel aan de Parklaan ging grotendeels schuil achter de pastorie en andere huizen. Deze wand werd door Reitsma gehandhaafd. Wel voegde hij er een nieuw portaal aan toe. Veel belangwekkender was de nieuw ontworpen gevel aan de zeer smalle Hornstraat. Reitsma's hier voor een kubische geleding met kleinschalige verticale elementen. De kosterswoning was in de vlucht van deze wand opgenomen, die, uitgevoerd in mondsteen, een zeer schilderachtig aanzien bood. In het gebouw bevonden zich aan drie zijden galerijen, die op de beide vrijliggende hoeken werden ondersteund door zware ronde zuilen van felrode baksteen, bekroond door een rechthoekig blok bij wijze van kapiteel, dat evenals het grootste deel van de wanden gepleisterd was. Van

15. Preekstoel en orgel in de voormalige Parklaankerk.

de wand met kansel en orgel was veel werk gemaakt. De kansel was geheel uit rechthoekige blokken en vlakken opgemetseld, en blauw gesausd. Ofschoon de ruimte streng rechthoekig was, stonden de banken volgens een radiaal schema om de preekstoel gerangschikt. Boven een betonnen luidfel stond het orgel. Oorspronkelijk was dit in 1840 door Van Oeckelen gebouwd voor de Broerkerk in Groningen, de voorganger van de Martinuskerk van P.J.H. Cuypers, die op haar beurt weer heeft plaats gemaakt voor de nieuwe Universiteitsbibliotheek. Het instrument verving daar het Schnitger-orgel, dat naar de Der Aa-kerk was verplaatst. Enige jaren na de bouw van de Parklaankerk in 1889 werd het orgel van Van Oeckelen daarheen overgebracht, toen het in verband met de nieuwbouw van de Martinuskerk (1893-1895) moest verdwijnen. Reitsma gaf het echter een geheel nieuw aanzien door de herschikking van grote pijpen tot een vlak rechthoekig front. Als spectaculaire omlijsting liet hij aan de bovenkant en ter weerszijden donkerbruin geschilderd rondhout naar voren steken. Ook de korbelen die de kap droegen, waren van rondhout. In het midden van het gewelf was een rijke decoratie aangebracht: het hout was met geometrische motieven beschilderd, die werden voortgezet in kleurige houtreliëfs die de gewelfribben markeerden, terwijl het bovenlicht van glas-in-lood was voorzien. Het valt te vrezen dat bij de sloop enkele jaren geleden deze belangwekkende reliëfs verloren zijn gegaan, ofschoon ze gemakkelijk te behouden waren geweest. Ze waren daarom zo interessant, omdat ze duidelijker dan enige andere door Reitsma ontworpen decoratie zijn verwantschap met het constructivisme van Alkema lieten zien.

15 Zie M. Broekhuis, 'Beeldhouwwerk aan gebouwen', in: J.J. Heij (red.), *Lambertus Zijl 1866-1947* (Assen, 1990) 36-77.
16 Falize, *Egbert Reitsma*, 16-17, heeft als eerste op de mogelijke invloed van Alkema op Reitsma gewezen. Zie voor deze kunstenaar: Petersen, *De Ploeg*, 50-54; ook H.W. van Os, *Wobbe Alkema en de Groninger schilderkunst* (Groningen, 1978).
17 Falize, 'De kerkbouw tussen de wereldoorlogen', 82.

16. Voorgevel van de kerk in Appingedam (1928) met verschillende metselpatronen.

17. Achter- en zijgevel van de kerk in Appingedam. Het licht valt voornamelijk door de glaspanelen in het dak naar binnen. Zie ook afb. 12.

In 1926 brandde in Appingedam de Gereformeerde kerk uit 1868 af, een eenvoudige zaalkerk in eclectische trant. Reitsma kreeg de opdracht voor de herbouw¹⁸. Net als in Groningen moesten ook hier de bestaande fundamenteën worden gebruikt. Het eerste ontwerp laat een steil oprijzende ruimte zien, gedragen door parabolische spanten. In het definitieve, versoberde ontwerp, dat in 1928 werd uitgevoerd, is het gebouw toch breder geworden dan zijn voorganger. Het resultaat is een forse, door een rijzig zadeldak bekroonde zaalkerk, opgetrokken uit paarsbruin en geelbruin getinte bakstenen, die in verschillende metselpatronen zijn verwerkt.

Reitsma heeft binnen de beperkingen van de stedenbouwkundige situatie gekozen voor een gesloten gebouw met een strakke omtreklijn. Het driedelige ingangsportaal aan een ondiep voorplein aan de Dijkstraat is uitgebouwd ten opzichte van de vlakke, slechts met een rij smalle vensters doorbroken kopgevel. Een verder naar voren springende bouwmasa in lijn met de zijgevel vormt een sterk accent op de straathoek. De gevel langs de Sint Annastraat wordt ter hoogte van de vensters geleed door uitmetselingen, die corresponderen met de korbelen aan de binnenzijde. Door de diepe voegen wordt het sculpturale effect van de wand verder versterkt. De achterzijde aan het Damsterdiep heeft een middenrisaliet, waaruit haaks een muurdam oprijst tot iets boven de dakvorst. Ter weerszijden hiervan zijn de dakpannen in een vrijwel verticale positie aangebracht. Dit motief wordt vaak bij de architecten van de Amsterdamse School aangetroffen, maar ook Dudok maakt er herhaaldelijk gebruik van. Het is vooral deze architect die Reitsma hier tot inspiratie is geweest: de klare, kubische massa's doen denken aan diens werk in Hilversum; ook elementen als de compositie van de ach-

tergevel en de radiaal gemetselde boog in de uitbouw naast het portaal komen we bij hem tegen, bijvoorbeeld in het Hilversumse abattoir van 1923¹⁹. Het is deze 'ascetische exuberantie' (hoe paradoxaal dat ook klinken mag), die hier de verwantschap van Reitsma met Dudok bepaalt.

De invloed van Dudok is ook merkbaar in Reitsma's opmerkelijkste niet-kerkelijke ontwerp, het voormalige Noordersanatorium van het psychiatrisch ziekenhuis 'Dennenoord' te Zuidlaren (1935). Het gebouw bestaat uit vier vleugels die met schuine hoeken aansluiten op een torenachtige middenpartij, waarin de hoofdingang, het trappenhuis en andere centrale voorzieningen zijn ondergebracht. De vleugels bevatten de zalen voor de patiënten. Het gebouw

is opgetrokken in geel-bruine en rode, gedeeltelijk gesinterde baksteen. De stalen ramen zijn blauw geschilderd, aansluitend op de blauwe betegeling van de penanten in het centrale gedeelte. Enkele jaren geleden is dit gebouw gekocht door een instituut voor klinische farmacologie, dat het zoveel mogelijk in zijn oorspronkelijke staat tracht te behouden. In het door Jan Vroom in aansluiting op het gebouw aangelegde park staat de voormalige directeurswoning, die opvalt door de elkaar doorsnijdende blokvormige volumes. Gebouwd in dezelfde steensoorten als het Sanatorium, is dit huis door Reitsma tegelijk hiermee ontworpen.

Hoewel de kerk van Appingedam geen gecompliceerde ruimte is, zoals de kerken van Kollum, Weesp en An-

18. Het Noorder Sanatorium te Zuidlaren, in 1935 door Egbert Reitsma ontworpen. De parkaanleg is van Jan Vroom.

18 Falize, 'De kerkbouw tussen de wereldoorlogen', 82.

19 Zie G. Stuiveling e.a., Willem M. Dudok, s.l., s.a. [1954], 28-29.

dijk, maakt het interieur toch een grootse indruk. Het wordt in zes smalle traveeën verdeeld door parabolische spanten, die opgaan van korbelen uit rondhout. De kopse kanten hiervan zijn in rood geaccentueerd. De kleine vensters, hoog geplaatst tussen de aanzetten van de spanten, worden in de lichtstroken van het gewelf voortgezet. Alle vensteropeningen zijn voorzien van glas-in-lood, dat fraai aansluit op de verdere kleuring van het gebouw. Deze is vooral rondom de lichtstroken in het gewelf donker gehouden, waardoor een gelukkig contrast is verkregen met het van boven invallende licht. Aldus is een ruimte van een ingetogen kleurigheid ontstaan, waaraan helaas door de later ingebouwde galerij afbreuk wordt gedaan. Boven de uit rechthoekige elementen opgebouwde preekstoel bevindt zich het orgel, waarvan de frontpijpen niet van een omsluitende kas zijn voorzien, maar in een open opstelling zijn gerangschikt als sprekend onderdeel van de architectuur van het gebouw.

EGBERT REITSMA: HET WERK UIT DE JAREN DERTIG

De versobering die al in Appingedam viel waar te nemen, werd voortgezet bij de in 1934 voltooide Pelikaankerk in Leeuwarden, een compact, kubisch bouwwerk met een zware toren zonder spits. De wanden volgen nauwkeurig het waaivormige bankenplan, waardoor een zeer efficiënte benutting van de ruimte ontstaat. De uiteinden met hun smalle ramen doen nog denken aan de absis-achtige uitbouwen van het dwarsschip in Kollum en Andijk.

In 1936 ontwerpt Reitsma opnieuw een kerk in de provincie Groningen, nu voor een nieuwbouwwijk in Bedum. Vergeleken met het tien jaar oudere gebouw in Appingedam is dit een heel ander bouwwerk geworden. De Noorderkerk in Bedum deelt wel-

19. Het interieur van de kerk in Appingedam: parabolische dakspanten, het orgel als onderdeel van de architectuur.

is waar de soberheid en monumentaliteit met de enkele jaren oudere kerk in Leeuwarden, maar het gebouw ademt een bewust traditionelere geest.

Om te beginnen is het experiment met plattegronden, waardoor tot dan toe veel kerken van Reitsma een boeiende massawerking kregen, hier verlaten ten gunste van een overzichtelijke kruisvorm. De vier armen worden gedekt door hoge pannendaken. Eveneens met pannen gedekte bijgebouwen verzachten het silhouet. In een van de hoeken tussen de armen staat een zware toren, die door een soort van dubbel zadeldak wordt afgesloten: de romp verjongt zich zadeldakvormig in een klokkeverdieping met rondbogige galmgaten, waarna

het geheel door een 'echt' zadeldak wordt bekroond. Rondom is in donkere baksteen een sokkel aangegeven, waarboven het muurwerk in een lichtere steensoort verdergaat; voor beide kleurgradaties is een gesinterde baksteen gekozen. Op een kepermotief na dat de torenbekroning versiert, worden er geen bijzondere metselpatronen meer toegepast. De meeste ramen hebben een traditionele getoogde afsluiting.

Ook inwendig treft de soberheid van deze galerijkerk. Wel zijn de vensters van glas-in-lood voorzien. Anders dan bij Reitsma's kerken van een decennium eerder gaat het hierbij niet meer om grotendeels abstracte composities, maar om figuratieve bijbelse voorstellingen. Deze komen we voor

20. De Goede Herderkerk in Bedum: kruisvormige plattegrond, toren met 'dubbel' zadeldak.

21. Het interieur van de Goede Herderkerk: in vergelijking met Appingedam sterk versoberd.

22 en 23. De kerk van Oostwold, gebouwd door Berend Jager, 1930: invloeden van Egbert Reitsma zijn evident.

24 en 25. De kerk van Kantens, gebouwd door Berend Jager, 1932: interessante wisselwerking met de Hervormde kerk op het hoogste punt van de wierde. De preekstoel is fraai vormgegeven.

het eerst tegen in de Leeuwarder Pelikaankerk²⁰. Net als daar zijn ze ook in Bedum door Reitsma zelf ontworpen. In zijn eigen werk als amateurschilder is hij het figuratieve altijd trouw gebleven.

De ontwikkeling in Reitsma's werk tot nu toe laat zien dat hij met een grote lenigheid in de loop der jaren van stijl kon veranderen. Hierin lijkt hij op de Groninger gemeentearchitect S.J. Bouma, die, begonnen als een virtuoos adept van de Amsterdamse School, in de jaren dertig al naar gelang de opdracht een meer functionalistische dan wel een meer traditionalistische bouwtrant koos²¹. Dit geldt ook voor het bureau Kuiler en Drewes, dat, zoals we in het eerste deel van dit artikel hebben gezien, binnen een decennium van het late eclecticisme van de Noorderkerk evolueerde naar de uitbundige architectuur van de Oosterkerk²². Voor architecten als Reitsma en Bouma, aan wie het architectuurdebat groten-deels voorbijging, dat in de jaren dertig de architecten meer en meer ver-

deelde in een functionalistisch en een traditionalistisch kamp, was de keuze voor een bepaalde bouwtrant geen onwrikbare architectonische geloofsbelijdenis, maar eerder een pragmatische kwestie van smaak en stijl²³. Een echte traditionalist in de zin van de 'Delftse School', die een programmatistische architectuur met rechtstreekse ontleningen aan de bouwkunst van vooral het eigen Nederlandse verleden ontwikkelde, zou Reitsma echter niet worden. Falize heeft erop gewezen dat hij in deze jaren werd geboeid door de eigentijdse bouwkunst uit Scandinavië²⁴. Deze belangstelling is in die jaren in ons land vrij algemeen: de Amsterdamse School is dan al ruimschoots over haar hoogtepunt heen door het jong overlijden in 1923 van haar belangrijkste protagonist, De Klerk, terwijl het zuivere functionalisme, dat door de dood van Duiker in 1935 en Van der Vlugt een jaar later twee van zijn belangrijkste vertegenwoordigers verliest, sindsdien in hoofdzaak wordt aangehangen door architecten met een uitgesproken linkse

politieke oriëntatie, wat niet erg bevorderlijk is voor het verwerven van opdrachten buiten de eigen beperkte kring. Er ontstaat een situatie waarin men op zoek gaat naar voorbeelden elders. In de Scandinavische architectuur bloeit op dat tijdstip een monumentaal en tegelijk elegant traditionalisme met sterk klassicistische trekken. Mede hierdoor geïnspireerd gaan ook Nederlandse architecten op zoek naar een meer decoratieve architectuur. Deze mag niet alleen op rationele wijze een interpretatie zijn van het programma van eisen, maar moet ook uitdrukking geven aan maatschappelijke waarden, die in deze jaren van sociaal-politieke spanningen worden bedreigd²⁵.

BEREND JAGER, ALBERT WIERSEMA EN DE INVLOED VAN REITSMA EN DE AMSTERDAMSE SCHOOL

Reitsma's bouwwijze uit de jaren twintig, zoals we die zijn tegengekomen in de Parklaankerk en in Appingedam, heeft bij twee architecten duidelijke navolging gevonden: Berend Jager (1884-1945) uit Uithuizen en Albert Wiersema (1895-1966) uit Bedum. Weliswaar kan niet onomstotelijk worden aangetoond dat Reitsma hier het voorbeeld is geweest, maar de overeenkomsten zijn zo groot dat er geen twijfel over kan bestaan. Wiersema trad bovendien bij de bouw van Reitsma's Noorderkerk in Bedum op als mede-uitvoerend architect.

Jager bouwde in 1930 de Gereformeerde kerk in Oostwold. Het gebouw bestaat uit twee elkaar kruisende bouwvolumes met hoge pannendaken. De ingang wordt gemarkeerd door een parabolische spitsboog, waarboven een forse naald de lucht in priemt. Inwendig heeft de kerk een radiaal bankenplan, waardoor de zichtlijnen op kansel en orgel worden gericht, die als een geheel zijn ontworpen. De parabolvormige spanten zetten aan op lage murendammen. Deze kerk lijkt vooral door Reitsma's kerk in Appingedam geïnspireerd te zijn. Ook de decoratieve vlakverdelingen en het geometrische glas-in-lood vinden we daar. Jager's kennelijke bewondering voor Reitsma ging zover dat sommige details zo van diens tekentafel afkomstig zouden kunnen zijn. Het oorspronkelijke interieur met zijn zorgvuldig in kubische vormen ontworpen kanselwand is goeddeels bewaard gebleven. In 1932 bouwde Jager een nieuwe kerk in Kantens. Hoewel in opzet een eenvoudig zaalgebouw, heeft ook deze

20 B.J. Aalbers, 'Kunst in verband met de bouw van gereformeerde kerken vóór 1945. Vier wit gekalkte muren', in: *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, 199-211, hier 203, 202 (afb. 311, 312), 209 (afb. 325, 326).

21 H. Hekkema, *S.J. Bouma 1899-1959* (Groningen, 1992) vooral 62-63.

22 G. de Jong en K. van der Ploeg, 'Gereformeerde kerken in de provincie Groningen', *Groninger Kkerken*, X (1993) 50-69, hier 67-68.

23 Voor deze 'stijlerisis' uit de jaren dertig zie ook M. Bock e.a., *Van het Nieuwe Bouwen naar een Nieuwe Architectuur* ('s-Gravenhage, 1983); H. Ibelings, '1935-1955. De periode van het individuele modernisme', *Forum*, XXV (1991), nr. 1, 20-27.

24 Falize, *Egbert Reitsma*, 41-42.

25 Vgl. G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940* ('s-Gravenhage, 1978) 172-176; D. Boasson e.a., *Kijk uit om je heen. De geschiedenis van de moderne architectuur in Nederland* (5e dr., 's-Gravenhage, 1988) 40 e.v.

26. De kerk van Onderdendam, gebouwd door Albert Wiersema, 1933. Vooral de toren is door de Amsterdamse School beïnvloed.

kerk enkele onverwachte trekken. Het hoge pannendak en de naald van Oostwold keren hier in een dynamischer gedaante terug. De in een stompe hoek uitgebouwde voorgevel bevat het portaal. Deze hoek wordt voortgezet in het steile dak, dat met een knik overgaat in de streng gesloten vorm van de spitse dakruiter. Het resultaat is een boeiend prismatisch lijnenspel. Tegen de achterzijde sluit in het verlengde van het kerkgebouw, maar inspringend en iets lager, de kosterswoning aan. Het interieur is gaaf bewaard gebleven, zij het dat de kleurstelling niet meer de oorspronkelijke is. De preekstoel is zorgvuldig vorm gegeven in een trant die sterk aan Reitsma's rechthoekige interpretatie van de Amsterdamse School doet denken. In Uithuizen en omgeving bouwde Jager verder veel rentenierswoningen, die zich eveneens onderscheiden door hun aan de Amsterdamse School verwante vormtaal, zij het in de meer kubische trant die in de jaren dertig in zwang raakte.

In 1933 werd aan het Boterdiep in Onderdendam onder architect Wiersema een nieuwe Gereformeerde kerk gebouwd. Het gebouw met een hoog dak is royaal van aanleg en

27. Het interieur van de kerk van Onderdendam.

evenwichtig in de uitwerking. Midden tegen de voorgevel staat een vrij zware toren, die de hoofdingang bevat. Een halfrond afgedekte klokkeverdieping vormt de bekroning. Ondanks de nogal traditionele opzet laat dit ontwerp van Wiersema in de verdere uitwerking een gematigde beïnvloeding door de Amsterdamse School zien, zoals blijkt uit de torenbekroning, de smalle rechte vensters, de spaarzame detailleringen en het gebruik van een donkere soort baksteen. Inwendig is de verwantschap met Reitsma's bouwwijze groter, blijkens de manier waarop de dakspanen in het muurwerk worden opgenomen, en de vormgeving van de kansel.

Wiersema is ook de ontwerper van de kleine Gereformeerde kerk die in 1934 in Westeremden werd gebouwd, schuin tegenover de oude kerk, die in 1898 door P. Tilbusscher was ontworpen — dezelfde die in 1923 voor de vergroting in Middelstum zou tekenen. In klein bestek wordt hier het verschil in stijl tussen de in de vorige en de in deze eeuw gebouwde kerken gedemonstreerd. De oude kerk, nu als kantoor in gebruik, heeft een traditionele voorgevel: de ingang wordt

28. De kerk van Westeremden, gebouwd door Albert Wiersema, 1934. Zorgvuldig vormgegeven voorgevel.

geaccentueerd door een forse omlijsting, links en rechts zitten twee rondboogramen met ijzeren sponningen, zoals die ook in de zijmuren zijn toegepast, en boven de ingang is een rond raam aangebracht; ze zijn alle voorzien van een uitgemetselde versiering, die met pleisterwerk wordt verlevendigd (zie afb. 11 in deel 1, pag. 54).

De nieuwe kerk heeft een geheel ander aanzien. De zorgvuldig geproportioneerde gevel wordt bekroond door een dakruiter in de vorm van een met leien beklede naald. De gevel loopt aan de zijanten flauw uit naar onderen toe, in aansluiting aan de steunberen die de dakspanen opvangen. Het ronde venster heeft plaats gemaakt voor een uit klimmende lancetten samengesteld raam. Een brede gemetselde rand volgt de ronde boog van de ingang, die aan weerszijden door ondiepe uitbouwen wordt geflankeerd. Het in stijl met de gevel ontworpen hekwerk is geheel bewaard gebleven. Dit geldt ook voor het eenvoudige, goed onderhouden interieur. Aardige geometrische motieven versieren de preekstoel, de zijanten van de banken en de panelen waaraan de collectezakken zijn opgehangen.

29. Kansel en avondmaalstafel in de kerk van Westeremden, evenals deuren en psalmborden met geometrische versiering.

30. De kerk van Onnen (Evenhuis, 1934), door uitragende lisenen verlevendigd.

Na de Tweede Wereldoorlog bouwde Wiersema onder andere de Vrijgemaakt Gereformeerde Martyriakerk in Bedum. Ook bij hem heeft dan de expressieve bouwwijze van voor de oorlog plaats gemaakt voor een ingetogener moderne trant. De vlakke voorgevel wordt slechts verlevendigd door een hoog raam, gevat in een torenachtige omlijsting.

Als ontwerp uit de 'invloedssfeer' van Reitsma dient hier ook de kerk van Oldehove te worden vermeld, die door het architectenbureau Van Wijk en

Broos in 1929 werd gebouwd. Het gebouw is een achthoek met twee tegenover elkaar gelegen langere zijden. Smalle verticale raamstroken als in Kollum zorgen voor de verlichting. Eén van de lange zijden bevat de kansel met daarboven, half in de kap, het orgel. De oorspronkelijke preekstoel is helaas vervangen door een armoezig schrootjesgeval, maar overigens is de kerk nog in de oude staat. De toren vormt een fraai accent tegen één van de korte schuine zijden van het gebouw. De strakke zeshoekige romp, bekroond door een korte spits,

31. De kerk van Oldehove, gebouwd door Van Wijk en Broos, 1929. Gesloten torenromp, verticale raamstroken.

maakt zich via enkele verspringingen los uit een korte vierkante onderbouw, die de rondbogige hoofdingang bevat. De toren wordt alleen verlevendigd door een enkele lichtspiegel en bovenaan door decoratief metselwerk op de hoeken, opgaand van als waterspuwers uitstekende blokken. Ook hier lijkt Kollum het voorbeeld te zijn geweest. Als verklaring mag gelden dat D. Broos bij Reitsma opzichter was geweest. De forse toren vormt een aardig nevenaccent in het dorp dat wordt gedomineerd door de zware zadeldaktoeren van de middel-eeuwse Hervormde kerk.

De kerk van Onnen, thans Vrijgemaakt Gereformeerd, werd in 1934 gebouwd onder verantwoordelijkheid van het architectenbureau Evenhuis uit Haren. Het is een bescheiden zaalkerk, die in haar details de zorgvuldigheid van de ontwerper weer spiegelt. De voorgevel wekt associaties met die van de in hetzelfde jaar gebouwde kerk van Westeremden. De zijgevels zijn door lisenen, die boven en beneden naar voren springen, in vijf vakken verdeeld: deze ritmiek verleent het gebouw een levendig uiterlijk.

Niet ver van de monumentale Oosterkerk aan de Rosensteinlaan in Groningen staat aan de W.A. Scholtenstraat de bescheidener Christelijke Gereformeerde Jeruzalemkerk. Dit gebouw demonstreert andermaal hoezeer de vormtaal van de Amsterdamse School bij de Gereformeerde gezindte in de smaak viel. Het gebouw werd in 1926-1927 gebouwd naar een ontwerp van de Groninger architect G. Hoekzema Kzn., die onder andere ook voor het psychiatrisch ziekenhuis 'Dennenoord' in Zuidla-

32. Het interieur van de kerk van Oldehove.

33. De kerk van Westerlee, gebouwd door W. van Straten, 1930: twee elkaar kruisende bouwvolumes. De vensters waren oorspronkelijk met glas-in-lood gevuld.

34. Voorgevel van de Jeruzalemkerk in Groningen, met belendende pastorie, consistorie en kosterswoning.

35. Het hekwerk van de Jeruzalemkerk, 1927.

ren een aantal gebouwen heeft ontworpen. De kerk heeft de bij grotere stadskerken veel voorkomende plattegrond van een Grieks kruis, waarvan de arm die kansel en orgel bevat, is ingekort, zodat een T-vorm ontstaat. In de hoeken aan de voorzijde zijn trappenhuisen naar de drie galerijen ondergebracht. Het interieur is in de jaren vijftig nogal drastisch vernieuwd. Boeiend is de kerk vooral aan de straatzijde. Alleen de strakke voorgevel is hier goed zichtbaar, de rest van het gebouw gaat schuil achter de blokvormige kosterswoning rechts en het identieke consistoriegebouw links. Dit symmetrische geheel wordt aan de linkerzijde dan nog geflankeerd door een ruime pastorie in kubische vormen, die, het straatprofiel volgend, iets naar voren springt. Het geheel is opgetrokken in een mooie donkere mondsteen. Doordat ook de oorspronkelijke erfafscheiding en het grote toegangshek voor de hoofdingang bewaard zijn gebleven, zien we hier een gave gevelwand. De zware, wit geschilderde kozijnen hadden oorspronkelijk echter een donkerder kleur.

Een tamelijk uitzonderlijk bouwwerk is de kerk die in 1938 onder verantwoordelijkheid van de Groninger architect Henry Rots in Grijpskerk tot stand kwam. De kerkruimte wordt overdekt door een hoog oprijzend dak, waarvan de spanten neerkomen op vierkante gemetselde zuilen, die vrijstaan van de zijmuren, waardoor er ruimte voor gangpaden is geschapen. Hierboven springen de zijmuren iets in, waardoor een min of meer basilicale aanleg ontstaat. Door de smalle verticale vensterstroken in de bovenwanden treedt het daglicht rechtstreeks tot de hoofdruimte toe. De kanselwand is omstreeks 1970 sterk gewijzigd toen er een nieuw orgel werd geplaatst. Inmiddels is het liturgisch centrum opnieuw aan de veranderende inzichten aangepast. De ongelede slanke toren, die, bekroond door een steil zadeldak, achteraan tegen het gebouw is geplaatst, neemt een voorname plaats in het dorpsbeeld in. Mogelijk is de vorm ervan beïnvloed door die van de enkele jaren oudere Sionskerk in Groningen. Met de belendende bebouwing rond een goed aangelegde open ruim-

te vormt de kerk een fraai stedenbouwkundig geheel. Het gebouw is een goed voorbeeld van de verstrakking die in de loop van de jaren dertig in de vormtaal van de Amsterdamse School optrad. Elementen zoals de onversierde torenromp, de als smalle zijbeuken uitgebouwde gangpaden naast de hoofdruimte, en het portaal met rondboogige ingang en ver overstekend dak doen zelfs enigszins denken aan het in deze jaren opkomende traditionalisme.

KERKBOW NA DE TWEEDE WERELDOORLOG

Met de Tweede Wereldoorlog komt er een einde aan een belangrijk tijdperk in de protestantse kerkbouw, dat aan het einde van de negentiende eeuw is begonnen. Hierin speelden de Gereformeerden een belangrijke rol. In telkens andere gedaante gaven zij in hun kerkgebouwen uiting aan hun zelfbewustzijn. Ook in politiek en maatschappelijk opzicht voltooiden zij in die jaren hun emancipatie; van 'kleine luyden' waren zij tot een maatschappelijke groepering van aanzienlijke betekenis geworden.

36. De kerk van Grijpskerk, gebouwd door Henry Rots, 1938. Slanke toren; kerk met verticale raamstroken.

37. Het interieur van de kerk in Grijpskerk: gangpaden door de pseudo-basilicale aanleg.

38 en 39. De kerken van Onnen (links) en Glimmen. Beide worden gekenmerkt door een groot formaat baksteen, afgeschuinde dagkanten en zwaar ijzerbeslag. In Onnen een achthoekige consistorie.

Een zeker triumfantisme, hoe ingehouden soms ook, valt in hun kerkgebouwen dan ook niet over het hoofd te zien.

Na de oorlog verandert dit alles. Weliswaar worden er tot 1970 nog vele kerken gebouwd, vooral in nieuwe wijken en in de IJsselmeerpolders, maar de gebouwen worden bescheidener en vooral doelmatiger, in die zin dat ze nu ook aan andere activiteiten dan de eredienst plaats moeten bieden: een tendens die sinds 1970 steeds sterker wordt²⁶. Dit heeft behalve met veranderende opvattingen ook te maken met de materiële gevolgen van de secularisatie, die juist de afgelopen twee decennia merkbaar zijn geworden; kerken hebben eenvoudig veel minder te besteden. Een veelzijdig gebruik wordt dan een dwingende eis. Het kerkgebouw ontwikkelt zich meer en meer in de richting van een wijkcentrum, waarin voor een specifiek kerkelijke architectuur steeds minder plaats is. Torens vervallen het eerst of worden vervangen door abstracte constructies, al of niet van een luidklok voorzien. Juist onder de Gereformeerden blijkt het gedachtengoed van het modernisme

na de oorlog weerklank te vinden, zij het in gematigde vorm. Voluit traditionalistische kerkgebouwen, zoals Rooms-Katholieken en Hervormden die in de jaren vijftig in grote aantallen bouwen met regelrechte verwijzingen naar het verleden, zal men bij de Gereformeerden naar verhouding veel minder aantreffen. Dit neemt niet weg dat er zeker in de jaren vijftig Gereformeerde kerken zijn gebouwd waar, al of niet met decoratieve middelen, getracht is aansluiting te zoeken bij het traditionele beeld van een protestantse kerk²⁷.

In Groningen zijn nauwelijks Gereformeerde kerken door het oorlogsgeweld getroffen. Nieuwe kerken worden dan ook vrijwel uitsluitend gebouwd met het oog op het groeiende ledental. Vooral de stad Groningen maakt een snelle ontwikkeling door, die leidt tot de bouw van een aantal nieuwe wijkkerken. De eerste daarvan bij de Gereformeerden is de Goede Herderkerk uit 1956 aan de Heinsiusstraat bij het begin van de Bedumerweg. Het is Egbert Reitsma's eerste naoorlogse ontwerp in de stad Groningen. Waar de Noorderkerk in

Bedum uit 1937 schatplichtig is aan het traditionalisme, dat dan zijn hoogtij beleeft, is Reitsma bij deze kerk veel moderner. Alleen bij de kerken die in respectievelijk 1950 en 1953 in Onnen en Glimmen worden gebouwd, lijkt deze tijdelijk traditionele instelling van Reitsma nog voort te leven in de zware vormen. Details als het Noors kettingverband van twee strekken en een kop (in Onnen), de schuins verlopende dagkanten en het zware ijzerbeslag dragen bij aan deze indruk.

De Goede Herderkerk is een rechthoekige, vlak gedekte kerkzaal met bijgebouwen. In plaats van een toren in de gebruikelijke zin van het woord is hier een geometrische constructie uit beton en baksteen ontworpen, die ook plaats biedt aan een luidklok. De toepassing van een groot formaat handvormsteen laat zien dat Reitsma door al zijn stijlwisselingen heen zijn waardering voor de expressieve mogelijkheden van de baksteen heeft behouden. Hij koos daarbij nu steeds voor een lichte tint. Boven de entree ontwierp de architect een groot baksteenrelief met bijpassende tekst, verband houdend met de naam van

40. De Goede Herderkerk in Groningen-noord met een opvallend groot rond venster. Zie ook afb. 13.

41. Het interieur van de Goede Herderkerk. De preekstoel heeft een klankwand in plaats van een klankbord.

²⁶ J. Bethlehem, 'Kerkbouw tussen 1970 en 1985. Nieuwe opvattingen over het gebruik', in: *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, 121-136.

²⁷ Vgl. voor een ietwat andere interpretatie van deze periode: G.P. Karstkarel, 'Kerkbouw voor en na de Tweede Wereldoorlog. Vooroorlogse ideeën komen na 1945 aan bod', in: *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, 89-99.

42. De Goede Herderkerk in Grootegast: achthoekig grondplan; toren van het 'Parallelmauertyp'.

43. De kerk in Scheemda: rechthoekig grondplan met afgeschuinde hoeken; als 'toren' een hoog oprijzende, gebogen muur.

de kerk. In de gevel aan de Heinsiusstraat bevindt zich een groot rond venster, gedeeltelijk in beton uitgevoerd. De eveneens in beton gevatte glaspanelen naast het podium tonen een kruismotief.

In vergelijking met zijn vooroorlogse kerken is de architectuur veel opener en lichter geworden. Dat spreekt misschien nog wel het duidelijkst uit de preekstoel, die van een fort waarin de predikant zich als het ware verschanst, tot een bescheiden spreekgestoelte is geworden. De kansel is niet meer het absolute middelpunt van de ruimte, maar slechts een onderdeel van het ietwat verhoogde liturgisch centrum, waarop de doopvont en de tafel een gelijkwaardige plaats innemen. De nieuwe liturgische opvattingen die eerst vooral in Hervormde en Lutherse kring werden aangehangen, beginnen nu ook door te dringen op het Gereformeerde erf²⁸.

In 1958 bouwden Reitsma en zijn zoon L.H. Reitsma drie kerken: de Goede Herderkerk in Grootegast, de Gereformeerde kerk in Scheemda en de Stadsparkkerk in Groningen. Alle

44. Egbert Reitsma, architect (1892-1976), op 73-jarige leeftijd.

drie hebben een achthoekig grondplan met ongelijke zijden. De achthoek is een motief met een lange geschiedenis, dat verwijst naar de volheid van de schepping en het uitzicht op het komende Rijk. Vooral in vroeg-

christelijke en middeleeuwse baptisteria (doophuizen) vond het toepassing. Het is de vraag of de kerkeraden zich van deze symbolische achtergrond van Reitsma's ontwerpen geheel bewust zijn geweest; de centraalbouw behoort tenslotte tot de traditie van de protestantse kerkbouw²⁹. We kunnen de gekozen vorm dan ook niet zonder meer opvatten als een bewijs van een grotere toegankelijkheid onder Gereformeerden voor symboliek. Het achthoekig grondplan is in 1965 in Loppersum nog eens gekozen.

De kerk van Grootegast is voorzien van een vrijstaande toren, bekroond door een soort zadeldak van metaal, waaronder de klok hangt. De achthoekige kerkzaal heeft bijna aan alle zijden een rond raam, terwijl de muren door speklagen worden verlevendigd. Links naast de ingang is in baksteen een tekst aangebracht. Via een lager tussenlid sluit een dienstgebouw op de kerkzaal aan. Bij de kerk in Scheemda, die wat bescheidener van afmetingen is, werd de toren vervangen door een hoge, gebogen bakstenen muur, die in een ronde uitsparing aan de luidklok plaats biedt.

45. De ingangspartij van de Stadsparkkerk in Groningen.

46. Het interieur van de Stadsparkkerk, hier nog met de ronde cabine voor de organist. Let op de geometrische ornamenten onder het orgel.

²⁸ Zie bijvoorbeeld W.J. Kooiman, 'Het koor van de kerk', in: J.N. Bakhuizen van den Brink, *Protestantsche kerkbouw* ('s-Gravenhage, z.j. [1946]) 235-252.

²⁹ Vgl. M.D. Ozinga, *De Protestantse Kerkenbouw in Nederland van Hervorming tot Franschen tijd* (Amsterdam, 1929) 12-20, 77-92.

47. De kerk in Loppersum, in 1965 door E. en L.H. Reitsma gebouwd: wederom een achthoekig grondplan en een in baksteen gehouwen tekst.

48. De kerk in Hoogezand, in 1969 door E. en L.H. Reitsma gebouwd: een in haar soberheid monumentale structuur.

De Groninger Stadsparkkerk heeft aan de Snelliusstraat een dubbele ingang tussen drie zware pylonen. Aan de kant van de Paterswoldseweg leiden trappen naar twee andere toegangen. Aan deze zijde hangt onder een afdak een klok. Schuin daaronder is ook hier een toepasselijke tekst in baksteen uitgemetseld, een bijna vast motief bij Reitsma's naoorlogse kerken. Onder de kerkzaal zijn, gedeeltelijk verzonken, dienstvertrekken en vergaderruimten gesitueerd. Het orgel in deze kerk is aan de noordzijde geplaatst, maar de organist bespeelde het de eerste jaren via elektrische tractuur uit een ronde cabine met 'patrijspoorten', die boven het liturgisch centrum aan de westzijde was gemetseld. Alle aandacht wordt zo gevestigd op het liturgisch centrum zelf, dat met font, tafel en preekstoel het materiële middelpunt van de eredienst vormt. Sinds kort is deze curieuze cabine verdwenen en staat de speeltafel naast het podium. In 1964 bouwde Reitsma aansluitend bij de kerk de Neboflat, waarbij hij dezelfde soort grote baksteen gebruikte in een deels in het zicht gelaten betonconstructie³⁰. De drie ge-

noemde kerken hebben betonramen, die gedeeltelijk van gekleurd glas zijn voorzien. Waar het voor de bouw beschikbare bedrag dat toestond, zoals in Grootegast en bij de Stadsparkkerk, werd het dak met koperplaten belegd. Bij alle centraal aangelegde kerken werd een koperen kruis op het dak geplaatst.

HINDRIK ELDERING

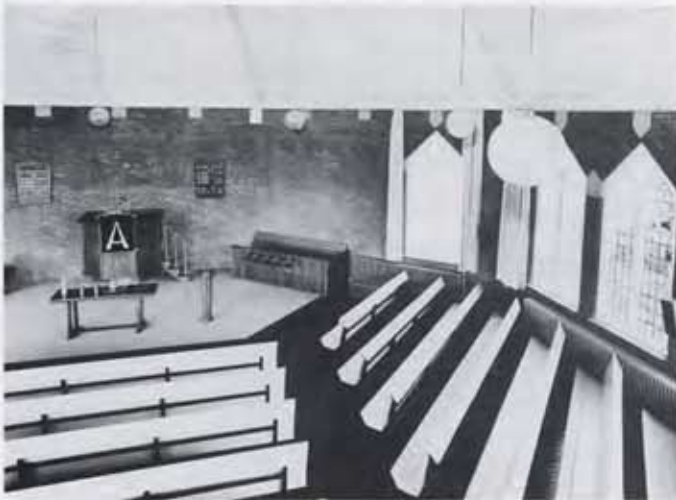
Een tweede architect die in de eerste twee decennia na de oorlog een aanzienlijk aantal kerken heeft ontworpen, is Hindrik Eldering (1915-1993). Zoals zovele architecten stamt ook hij uit een familie van aannemers: zijn grootvader vestigde zich in 1892 als zodanig in Hoogkerk. Kleinzoon Hindrik ontving zijn opleiding aan de afdeling bouwkunde van de toenmalige MTS in Groningen, waarna hij als bouwkundig tekenaar werkte bij achtereenvolgens de architectenbureaus Wildeboer en Overzet in Groningen en Heldoorn in Leeuwarden. Door zijn principiële houding was hij tijdens de oorlog niet in staat zijn beroep uit te oefenen, maar direct na de bevrijding, toen er voor architecten veel te doen viel, richtte hij zijn eigen

bureau op. Onder de vele door hem uitgevoerde opdrachten nemen kerken een voornamende plaats in: tussen 1947 en 1956 heeft hij er zo'n 35 ontworpen, waarvan vijf in het westen van onze provincie, en wel in Hoogkerk, Enumatil, Niezijl, Kornhorn en Pieterburen. Van de kerken die hij elders heeft gebouwd, kunnen vooral die in Beilen, Ede en Serooskerke als karakteristiek voor deze architect gelden.

Eldering's ontwerpen onderscheiden zich door een grote eenvoud, waardoor ze zich harmonisch voegen in de landelijke omgeving waarvoor zij doorgaans zijn gemaakt. Vaak gaat het om zaalkerken, al of niet voorzien van een dakruiter of een uitgebouwd portaal. Een enkele keer ook kiest hij voor een centraalbouw, zoals in Enumatil. In veel gevallen is de geveltop of het dak voorzien van een gesmeed ijzeren Hugenotenkruis. De vormgeving verraadt een gematigd traditionele trant, die enerzijds verwant is aan de Delftse School, maar anderzijds ook moderne elementen heeft, zoals het gebruik van glas-in-beton in karakteristieke patronen voor de raamstroken. Voor de muurvlakken

49. De door H. Eldering gebouwde kerk in Enumatil (1955): achthoekig grondplan, opvallende raampartijen.

50. Het interieur van de kerk in Enumatil.

³⁰ In de jaren vijftig en begin zestig wordt deze combinatie van beton en baksteen bij veel architecten aangetroffen; zie T. Idsinga en J. Schilt, *Architect W. van Tijen 1892-1974* ('s-Gravenhage, s.a.) 127 e.v.

51. De in 1951 gebouwde kerk in Niezijl, met voor Eldering karakteristieke ramen.

52. De in 1951 door J. Bosma gebouwde kerk in Zuidhorn: invloed van de Delftse school.

wordt bijna altijd een frische baksteen gebruikt, bij voorkeur een handvormsteen, die een aangenaam contrast oplevert met het wit van houtwerk en beton.

De kerken van Eldering hebben duidelijk minder artistieke pretentie dan die van Reitsma, wat niet wil zeggen dat het geen karakteristieke bouwwerken zijn; integendeel, wie eenmaal een kerk van Eldering heeft gezien, zal ze ook elders gemakkelijk herkennen, vooral dankzij de fantasierijke raamvormen. De raampartijen nemen een relatief groot deel van de wanden in: Elderings kerken maken daardoor een allermest gesloten indruk maar hebben een frisse en luchtige allure. Wat betreft het traditionalistische gehalte van Eldering's werk is een vergelijking met de Gereformeerde kerk in Zuidhorn interessant. Dit gebouw kwam in 1951 tot stand naar een ontwerp van J. Bosma uit Groningen. De meerderheid van de gemeente was hier meegegaan met de Vrijmaking, en dit leidde ertoe dat de bestaande kerk uit 1874 aan de Vrijgemaakten toe-

53. In 1950 bouwde Eldering deze kerk in Pieterburen; sinds 1991 biedt zij plaats aan het Wadloopcentrum.

viel³¹. Voor de synodaal Gereformeerden werd nu elders een nieuwe kerk gebouwd. Van alle protestantse kerken in de provincie staat dit ontwerp wel het dichtst bij het traditionalisme van de Delftse School. Het schip heeft een soort van pseudo-basilicale opbouw met smalle zijbeuken en dak-

kapellen die de door zware balken overspannen hoofdruimte verlichten. Een dwarsgeplaatste, massieve en gesloten zadeldaktoeren op rechthoekige grondslag beslaat bijna de gehele breedte van het schip. De breedtewerking wordt nog versterkt door de bijgebouwen ter weerszijden. Details als uitmetselingen onderaan geveltoppen, het fries boven langs de voorzijde van de toren en het spaarzame gebruik van natuursteen dragen bij tot een sterk historiserende monumentaliteit, die voor Gereformeerde kerken nogal ongewoon is. Bij Eldering ontbreekt nu juist deze zware monumentaliteit; ondanks sommige traditionele trekken maken zijn gebouwen een veel lichtere, meer eigentijdse indruk.

VERNIEUWING IN DE JAREN ZESTIG

Een verdergaande modernisering van de Gereformeerde kerkbouw valt in de jaren zestig waar te nemen³². Iedere historische reminiscentie verdween nu. Daarvoor in de plaats kwam in veel gevallen een nieuwe

54. De voormalige Magnaliakerk aan het Floresplein te Groningen. In 1991 is de kerk gesloopt.

55. Het interieur van 'De Ark' in Helpman (1963), met aandachtswand van lichtelijk schuin gemetselde stenen en asymmetrische opstelling van de kansel.

31 Deze kerk moest in 1986 wijken voor de verbreding van het Van Starckenborghkanaal. Een jaar eerder was aan de Westergast de nieuwe Vrijgemaakt Gereformeerde kerk, 'De Rank', gereed gekomen.

32 Zie: R. Steensma, 'Kerkbouw in de jaren zestig. Op zoek naar nieuwe uitdrukingskracht', in: *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, 100-119.

56. De Opstandingskerk in De Wijert, Groningen (1967): opvallend punt dak en glazen kopgevels.

57. Het interieur van 'De Kandelaar' in Veendam: metselpatronen verlevendigen de aandachtswand.

symboliek, niet gebaseerd op de conventies van de christelijke kunst en architectuur, maar veeleer van een abstract soort expressiviteit. Deze komt tot uitdrukking in opvallende dakvormen, onregelmatige plattegronden, het gebruik van lichteffecten en de toepassing van monumentale kunst. In verreweg de meeste gevallen betekende dit laatste non-figuratieve of op zijn minst zeer sterk gestileerde voorstellingen, waar iedere beschouwer zijn eigen interpretatie aan kon geven³³. De eeuwenoude tradities van de christelijke iconografie waren niet langer werkzaam. Dat kwam voor een deel doordat de moderne kunst zich zo was gaan ontwikkelen dat de overgeleverde beeldvormen er in het geheel niet meer toe deden; anderzijds drong een moderne individuele en pluriforme levenshouding ook door in de tot dan toe zo hechte Gereformeerde kerken, waardoor er steeds minder ruimte overbleef voor een door iedereen gedeeld repertoire van voorstellingen³⁴. Overigens was de behoefte aan zo'n repertoire bij de Gereformeerden van oudsher toch al niet erg groot geweest.

In 1960 werd een nieuwe kerk aan het Floresplein in gebruik genomen naar ontwerp van de architect D. Broos. De kerk kreeg de naam 'Magnalia Dei' (de grote daden Gods), maar werd in de wandeling eenvoudig Magnaliakerk genoemd. Het was een rechthoekig bakstenen gebouw van een sterk gesloten karakter. Een soort gekanteelde rand bekroonde de vlakke voorgevel, waaruit een uit twee pylonen bestaande toren oprees. Een diepe ingangsportiek was in het massieve muurwerk uitgespaard. Het bouwwerk vormde stedenbouwkundig en architectonisch een fraaie tegenhanger van de Hervormde Sionskerk, die in 1934 in de trant van de Amsterdamse School aan een andere zijde van het plein was gebouwd

naar een ontwerp van het architectenbureau J.G. en P.K. Mensink³⁵. Een jaar of tien geleden werd de Magnaliakerk wegens overtolligheid verkocht aan de Gereformeerde Gemeente, een orthodox-reformatische denominatie, die voorheen in Groningen nauwelijks was vertegenwoordigd. Nadat deze groepering elders onderdak had gevonden, is het gebouw in 1991 gesloopt. Op de plek van de kerk is nu een woongebouw voor ouderen verzezen, dat door zijn hoogte opnieuw een accent aan de vijver vormt.

Veel opener en modern in vorm en materiaalgebruik is de kerk 'De Ark', die het architectenbureau Sandburg en Jansen in 1963 in Helpman bouwde. Uit de omringende dienstvertrekken rijst de met koper beklede onregelmatige vorm van de kerkzaal omhoog. Het interieur valt op door het ruime liturgisch centrum met doopvont, tafel en kansel, een nieuwheid die we enkele jaren tevoren in de Stadsparkkerk zagen toegepast. Aan de wand is door het metselverband een bijzonder karakter gegeven. De dienst wordt geleid van achter de tafel, alleen de prediking wordt van de kansel af gebracht, die geheel rechts is geplaatst. De centrale plaats is hier aan de tafel voorbehouden. Een bescheiden orgel staat ter linkerzijde.

De Opstandingskerk in de Groningse wijk De Wijert werd in 1967 door architect C. Groen uit Emmen ontworpen. Omringd door flatgebouwen met platte daken, vormt het steile punt dak een opvallende verschijning, inderdaad een 'tent van samenkomst'. Met een ruime overstek rust dit dak op lage zijmuren. Het licht valt binnen via de driehoekige kopgevels. Door het liturgisch centrum dwars op de lengteas aan één van de zijmuren te plaatsen is een besloten en intieme ruimte ontstaan. Net als in 'De Ark' staat het orgel niet afgezonderd op

een balkon, maar in de kerkruimte zelf als het punt van waaruit de gemeentezang wordt geleid. Nadat de kerk begin dit jaar is overgegaan naar de Vrijgemaakte Gereformeerde Kerk, worden er op het ogenblik enige verbouwingen uitgevoerd.

Uit dezelfde periode dateert de Gereformeerde kerk 'De Kandelaar' in Veendam, ontworpen door J.F. Broos, zoon van de eerder genoemde D. Broos. Het is een hoge rechthoekige kerkzaal met aan een korte zijde het liturgisch centrum, aan de linker kant door het orgelbalkon geflankeerd. Het orgel werd echter via elektrische tractuur bespeeld vanaf de galerij helemaal achterin de kerk, totdat er enkele jaren geleden een groot mechanisch instrument werd geplaatst. Aan de rechterzijde, gescheiden door de pijlers die het kerkdak dragen, loopt een lage gang. Aan de voorzijde wordt deze afgesloten met een glas-in-beton-raam naar ontwerp van het kunstenaarsduo Karel en Henny Arkema. Een korte torenachtige constructie accentueert het gebouw aan de voorgevel.

In 'Ter Apel' werd in 1968 het kerkelijk centrum 'Het Kruispunt' gebouwd door het architectenbureau Sterenberg. Ontwerpend architect was W.T. Mulder. Het is een eenvoudig rechthoekig gebouw, dat het vooral moet hebben van de mooie verhoudingen en het uitgewogen materiaalgebruik. Opvallend is het langgerekte venster in de zijmuur met een abstracte voorstelling in kleurig glas-appliqué, ontworpen door B.W. de Graaff. In 1971 bouwde ditzelfde bureau 'De Wijkplaats' in Stadskanaal, een uiterst sober gebouw uit grijze betonsteen met zwart geschilderde kozijnen en daklijsten.

Tien jaar eerder bouwde Bureau Sterenberg de Christelijke Gereformeerde kerk in Stadskanaal, een ruimtelijk zorgvuldig geritmeerd complex, zeker in de vorm die het voor de uit-

33 Vgl. R. Steensma, 'Beeldende kunst na 1945. Theologische bezinning op het beeld', in: *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, 212-229.

34 Vgl. R. Steensma, *In de spiegel van het beeld. Kerk en moderne kunst* (Baarn, 1987), waar de mogelijkheden van hedendaagse religieuze kunst positiever worden beoordeeld.

35 Voor deze kerk zie J. Ekhart, 'De Sionskerk. Een markant kerkgebouw in de Korrewegwijk', *Op de korrel, wijkkrant voor de Korrewegwijk*, III (1987), nr. 5 (juni), 2.

58. Glas-in-betonmozaïek van Karel en Henny Arkema in 'De Kandelaar' in Veendam.

breiding van 1979-1980 had. Van de rechthoekige kerkzaal, die in een gevlamd rode baksteen is opgetrokken, bestond de lange wand aan de straatzijde van onder tot boven uit glas. Links bevinden zich de lagere dienstvertrekken, rechts voor de kerkzaal staat een obeliskachtige constructie van naar boven toe smaller wordende betonelementen. Het gebouw toont in opzet en detaillering Sterenberg's toenmalige belangstelling voor de moderne Scandinavische architectuur, die hier tot een bijzonder gaaf ontwerp heeft geleid. Vergelijking met 'De Wijkplaats' is illustratief voor de ontwikkeling van het moderne kerkgeb als een teken van religieuze aanwezigheid naar een wijkcentrum dat er vooral niet als een kerk uit mag zien. Hoe begrijpelijk deze overgang door de veranderende maatschappelijke omstandigheden ook mag zijn, voor de architectuur als zodanig zijn de gevolgen niet erg gunstig geweest.

VERLIEZEN

Daarbij komt dat in de afgelopen twintig jaar nogal wat kerken zijn gemoderniseerd om ze aan nieuwe gebruikseisen aan te passen. Veelal betekende dit dat er ruimte werd gemaakt rondom de preekstoel, die zelf dikwijls door een bescheidener meubel werd vervangen. Banken maakten geheel of gedeeltelijk plaats voor stoelen dan wel nieuwe, vaak nogal plompe banken, en veelarmige lichtkronen moesten, toen ze teveel onderhoud gingen vergen, het veld ruimen voor eenvoudiger armaturen. Het glas-in-lood werd soms evenmin gespaard. Tenslotte werd de algehele kleurstelling van de interieurs een stuk lichter. Bij al deze goedbedoelde, niet zelden 'in eigen beheer' ontworpen en uitgevoerde veranderingen heeft men in de meeste gevallen te weinig oog gehad voor het waardevolle en karakteristieke van deze kerkruimten.

Vaak zou het mogelijk zijn geweest

59. De Christelijke Gereformeerde kerk in Stadskanaal in oorspronkelijke gedaante: rechts de kerk, links de dienstvertrekken; obelisk van beton.

met wat meer overleg en een grotere terughoudendheid aan de meeste nieuwe gebruikseisen tegemoet te komen zonder daarbij het hele interieur aan te tasten. Het gevolg is dat nog maar weinig kerken een volledig bewaarde inrichting laten zien. Zo zijn nog maar kort geleden ingrijpende veranderingen aangebracht in de tot dan toe gave interieurs van de kerken in Ezinge en Uithuizermieden. Al eerder werden de interieurs van onder andere de kerken in Bierum en Ten Boer vrijwel geheel ontleusterd. Waardevolle preekstoelen, zoals in Oldehove, Westerlee en Winschoten, maakten plaats voor stijlloze getimmerten. De volle omvang van deze onnodige verliezen is pas de laatste jaren duidelijk geworden door de aandacht voor de architectuur tussen 1850 en 1940, zoals die in het Monumenten Inventarisatie Project tot uiting komt³⁶.

Des te verheugender is het dat enkele gemeenten vasthielden aan het

60. Het interieur van 'Het Kruispunt' in Ter Apel, met in de benedenzone een venster in glas-appliqué.

61. Het interieur van de Martyriakerk in Bedum, die ongeveer zes jaar geleden met respect voor het bestaande meubilair opnieuw vorm en kleur is gegeven.

36 Vgl. K. van der Ploeg, 'Het Monumenten Inventarisatie Project en de Groninger kerkgebouwen', *Groninger Kerken*, V (1988) 57-59. Ook: H.G. de Olde, 'Cirkel, driehoek, vierhoek', *Groninger Kerken*, V (1988) 60-62, vooral 62.

oorspronkelijke interieur, toen dat moest worden gerestaureerd. Dit was het geval in onder andere Thesinge en Zuidwolde. Ook in Westeremden en Wildervank heeft men bij recente herstelbeurten de oude situatie zoveel mogelijk gerespecteerd. In Warffum zijn eerdere aantastingen van het interieur juist voor een deel ongedaan gemaakt. In de Martyriakerk in Bedum heeft enkele jaren geleden een daartoe aangetrokken binnenhuisarchitect een gelukkiger hand in de 'veranderingen' gehad. Het valt te hopen dat men ook elders meer oog krijgt voor het eigen karakter van de oude en minder oude Gereformeerde kerken.

62 en 63. Boven de oorspronkelijke inrichting van de kerk van Westerlee (1930), met preekstoel uit een voorgangster. In de loop der jaren verdwenen doophek met lezenaar, doopvont, ouderlingenbanken en preekstoel, met onder het schamel resultaat. Een voorbeeld uit vele!

Auteurs en redactie danken allen die met grote bereidwilligheid plaatselijke gegevens verschaften, gastvrijheid in de kerken verleenden en tekeningen en foto's ter beschikking stelden. Vooral gaat hun dank uit naar mevrouw M.A. Eldering-van Zwol te Leeuwarden die waardevolle informatie met betrekking tot haar echtgenoot verstrekke en naar de heer L.H. Reitsma te Glimmen die het beeld van zijn vader vervolmaakte. Tenslotte is weer met vrucht gebruik gemaakt van de documentatie van de heer S. Scheper te Groningen, welke documentatie door hem aan de Stichting Oude Groninger Kerken is geschonken.

Over de schrijvers

G. de Jong, Snelliusstraat 53, 9727 JL Groningen, tel. 050-263086, was achtereenvolgens werkzaam bij het onderwijs, in de boekhandel en in het antiquariaat. Na zijn pensionering is hij sinds 25 jaar als pastoraal medewerker aan de NEBOflat te Groningen verbonden. Van de oprichting van de Stichting Oude Groninger Kerken af is hij lid van de excursiecommissie. Dr. C.P.J. van der Ploeg, Winschoterdiep 67c, 9724 GK Groningen, studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn publicaties hebben vooral betrekking op de geschiedenis van de middeleeuwse architectuur, in het bijzonder in Italië, en op moderne kunst. Op 27 mei jl. promoveerde hij aan de Rijksuniversiteit Groningen op het proefschrift *Art, Architecture and Liturgy; Siena Cathedral in the Middle Ages*. Hij is sinds 1982 lid van de redactie van *Groninger Kerken*.

Verantwoording illustraties

11: Naar een prentbriefkaart, uitgave fa. J. Engelsma-Mebius, Kollum.
14: Naar *Het Bouwbedrijf*, V (1928) nr. 1.
15: Instituut voor Liturgiewetenschap, Rijksuniversiteit Groningen.
18: Aerophoto Eelde.
44, 47, 48: Collectie L.H. Reitsma, Glimmen.
53: G. van Veen, Saaxumhuizen.
54: Collectie J.F. Broos, Groningen.
59: Collectie Prof.ir. J.J. Sterenberg, Ter Apel (foto Wouter van Heusden, Arnhem).
62: Collectie E.M. Veldman, Westerlee.
Overige foto's: Jan Hovinga, Zuidlaren.

De publicatie van dit artikel is mede mogelijk gemaakt door enige particuliere schenkingen en door:
Kema bv, Financieel adviseurs te Groningen;
Bouwborg Aannemingsbedrijf bv te Groningen;
Deloitte en Touche, Registeraccountants te Groningen;
Henderico bv, Importgroothandel in hout te Groningen;
Pharma Bio-Research International bv, Instituut voor geneesmiddelenonderzoek te Zuidlaren.

Een in 1989 ontvangen schenking van de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken te Kampen legde de basis voor het aanleggen door de Stichting Oude Groninger Kerken van een foto- en diaverzameling van de Gereformeerde kerken in Groningen.

Gereformeerde kerken in de provincie Groningen: een late nalezing

In de afleveringen 2 en 3 van de jaargang 1993 (hierna: GK 1993) hebben Gerrit de Jong en schrijver dezes een overzicht gegeven van de Gereformeerde kerkgebouwen in de provincie Groningen¹. Dat artikel heeft, zoals we tot ons genoegen uit reacties van lezers konden opmaken, menigeen opmerkzaam gemaakt op de vaak verrassende architectuur van deze bouwwerken. Anderen zonden ons aanvullingen op de door ons verzamelde gegevens, of brachten nuanceringen aan op onze interpretaties. In het onderstaande artikel gaan we nader in op deze reacties, waarvoor wij de lezers hartelijk dank zeggen. Tevens wordt van deze gelegenheid gebruik gemaakt om enige recente ontwikkelingen met betrekking tot het bezit aan Gereformeerde kerken aan te geven.

Aanvullingen en verbeteringen

De heer H.J. Veldman te Ten Post berichtte ons dat in weerwil van wat wij op gezag van het overzichtsboek *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw* (Kampen, 1986) 82 hadden geschreven over de Gereformeerde kerk in Appingedam (GK 1993, p. 95), dit gebouw niet was afgebrand, maar minder dramatisch – gesloopt. Het grotere gebouw van Egbert Reitsma, dat in het artikel uitvoerig is behandeld, kwam ervoor in de plaats. Van

de kerk in Ten Post deelde hij mee dat deze in 1846 werd gebouwd voor f 1400 door Tabo Timmer, houtkoper aldaar. In 1855 verrees de pastorie, waarna in 1870 het kerkgebouw werd vervangen door C. Huizinga en P. Post. Eerstgenoemde was ook betrokken bij de afbraak in 1868 van de houten bekroning die in 1847 op de toren van Huizinge was gebouwd². In 1913 werd de kerk vier meter verlengd om plaats te bieden aan een galerij met zitplaatsen en orgel.

Wel door brand verdwenen is inmiddels de Gereformeerde kerk van Kiel-Windeweer (GK 1993, p. 50, afb. 1). Hoewel de kerk al gesloten was en een andere bestemming zou krijgen, werd er nog gestookt om het orgel voor verval te behoeden voordat het zou worden verkocht. Door oververhitting van de kachel brak op 14 februari 1994 een felle brand uit die het hele gebouw met het orgel heeft verwoest. Daarmee is het oudste nog bestaande en vrijwel ongewijzigd bewaard gebleven Gereformeerde kerkgebouw in de provincie (1858) verloren gegaan.

Eveneens verdwenen is de Westerkerk met bijbehorende pastorie uit 1907 van Tjeerd Kuipers in de stad Groningen (GK 1993, p. 63-64). In het artikel was al sprake van het voornemen het buiten gebruik gestelde complex te slopen, dat onder tussen door krakers werd bewoond. Nadat nog in datzelfde jaar met de afbraak was begonnen, moest deze begin 1994 op last van de Raad van State worden gestaakt, omdat de gemeente verzuimd had drie omwonenden die het bouwwerk wilden behouden, in een hoorzitting hun bezwaren uiteen te laten zetten. Aan de uiteindelijke beslissing heeft dit niets meer veranderd: behoud en herbestem-

1 Het interieur van de kerk in Kiel-Windeweer, dat in 1994 geheel uitbrandde.

2 De pastorie en de kerk in Ten Post, respectievelijk gebouwd in 1855 en 1870. De kerk heeft sindsdien haar dakruiter verloren en de pastorie is in 1967 door een minder markant huis vervangen.

1 G. de Jong en K. van der Ploeg, 'Gereformeerde kerken in de provincie Groningen', *Groninger Kerken*, X (1993) 50-69 en 90-107.

2 W. Faber en R. Wobbes, 'De torenbouw van Huizinge', *Groninger Kerken*, V (1988) 91-95, hier 95.

3 De afbraak in 1994 van de door Tjeerd Kuipers ontworpen Westerkerk (1907) in Groningen.

4 De kerk in Uithuizen uit 1866 met het in 1892 gebouwd dwarsschip.

ming waren al als financieel onhaalbaar bestempeld. Op het in 1996 naar een ontwerp van C. Kalfsbeek voltooide flatgebouw, dat er voor in de plaats is gekomen en ongeveer de hoogte van de toren heeft, prijkt als herinnering de oude torenhaan. In Uithuizen (GK 1993, p. 56) is, naar de heer A. Bolt te Rotterdam berichtte en ook drs. T. Juk te Hattem meedeelde, het dwarsschip eerst in 1892 volgens een ontwerp van de Groninger architect T.R. Huizinga aan de kerk van P.E. Marema uit 1866 toegevoegd. In 1905 werd het gebouw door Y. van der Veen met een vleugel uitgebreid. Bij deze gelegenheid werd de voorgevel aangepast aan de modernere trant van het nieuwe gedeelte. Ook het meubilair werd toen gemoderniseerd; zo werd de oude preekstoel met klankbord (een ontwerp van Garnt Danhof uit 1874) vervangen door een platformkansel. Het orgel werd niet rechtstreeks overgenomen uit Frankfort, zoals wij op gezag van Gierveld schreven (GK 1993, p. 66, noot 46). Het was in 1878

door E.F. Walcker & Co. te Ludwigsburg gebouwd als tijdelijk instrument voor de door brand getroffen Dom in Frankfort. In 1891 verhuisde het in diezelfde functie naar de Sankt Stefani in Bremen, vanwaar het in 1906 voor Uithuizen werd aangekocht door H. Bos Kzn. uit Rotterdam, over wie hieronder meer. In 1907 werd het tenslotte geplaatst en in gebruik genomen. De laatste omvangrijke restauratie van de kerk vond plaats in 1988. Vergeleken met de ongelukkige verbouwing in 1958 betekende dit herstel een sterke verbetering van het interieur³.

De heer W. Duinkerken te Veenwouden meldde dat in 1843 – niet in 1842, zoals wij schreven (GK 1993, p. 52) – in Ezinge een geheel nieuwe kerk werd gebouwd op een andere plek, namelijk aan de Nieuwestreek. Dat verschilt wezenlijk van wat wij suggereerden met onze omschrijving 'vrijwel herbouwd'. Dit betekent ook dat de nog bestaande kerk uit 1875 niet ter vervanging van de oude Doopsgezinde Vermaning is gebouwd

(GK 1993, p. 54), maar van het gebouw uit 1843⁴. Het uitwendige van deze kerk is nog gaaf, maar van de inrichting is door wijzigingen sedert 1958 zo goed als niets bewaard gebleven. Ook de kerk van Meeden is een voorbeeld van een ongelukkige modernisering, wat in dit geval vooral ook aan de buitenzijde zichtbaar is: van de ornamentiek die de aantrekkelijkheid van de voorgevel uit 1868 uitmaakte, is omstreeks 1975 niets overgebleven.

Er zijn ook verheugender berichten. Zo is de preekstoel in de kerk van Middelstum, die omstreeks 1955 op ongevoelige wijze van een schrootjesbetimmering was voorzien, in 1992 weer van zijn ontsierende omhulling ontdaan. Helaas was de preekstoel sterk door houtworm aangetast. Met behoud van originele gedeelten bleek het mogelijk een verantwoorde reconstructie te maken – aldus mededelingen van de heer W. Veldman te Middelstum. Ook in Aduard bestaat, zoals de heer J. Loer te Aduard schrijft, het voornemen,

5 Pastorie (1877), consistoriekamer (1907) en kerk (1875) in Ezinge, een waardevol ensemble. Helaas is het interieur van de kerk in 1958 en later opgeofferd aan de waan van de dag.

6 en 7 De uit 1868 daterende voorgevel van de kerk in Meeden met zijn schilderachtig conglomeraat van classicistische, gotische en barokke elementen is omstreeks 1975 hoogst verdrietelijk gemoderniseerd.

3 Voor de bouw en inrichting zie verder: A. Bolt, *150 jaar Gereformeerde Kerk Uithuizen* (Uithuizen, 1985) 191-207; voor het orgel 210-212.

4 Zie verder: W. Duinkerken, *De Gereformeerde Kerk te Ezinge 1835-1975. Van Christelijk Afgescheiden tot Gereformeerd* (z.p., 1976) 17, 19, 35, 47-49.

de modernisering, die hier eveneens vooral in een schrootjesbetimmering van de preekstoel (gepaard aan het afzagen der ornamenten) heeft geresulteerd, ongedaan te maken. Hopelijk zal het ongenoegen in Garrelswier over de soortgelijke schrootjesbetimmering van de in 1912 door Y. van der Veen ontworpen preekstoel ook daar tot herstel van de historische vormgeving leiden. En dan zou ook de preekstoel in Zijldijk mogen volgen.

De beschikbare plaatsruimte stond niet toe om in 1993 alle kerkgebouwen te noemen, laat staan uitgebreid te behandelen. Een van de kerken die toen slechts zijdelings werden besproken, is de Gereformeerde kerk in Uithuizermeeden uit 1874 (GK 1993 p. 57). Ook over dit gebouw verstrekte de heer Juk aanvullende gegevens. Het werd ontworpen door architect Selms, die in 1871 als opzichter was betrokken bij de bouw – naar ontwerp van A. Schotanus – van de Gereformeerde kerk in Winsum (GK 1993, p. 54, 55). De uitbreiding in 1922 van de kerk in Uithuizermeeden kwam tot stand onder leiding van de architect P.H. Offringa uit die plaats⁵. Zowel de kerk in Uithuizen als die in Uithuizermeeden bezat, naar de heer Juk meedeelt, oorspronkelijk ter weerszijden van de preekstoel 'hoge banken' met een overhuiving voor de ambtsdragers en het predikantengezin. De vergroting in 1906 van de kerk in Winsum met twee zijvleugels staat op naam van Tjeerd Kuipers, over wie in het artikel uitgebreid is bericht (GK 1993, p. 62-66)⁶. Over Warffum bericht de heer Juk nog dat de eerste kerk (met 200 zitplaatsen) er in 1839 is gebouwd. De groeiende gemeente noopte in 1886 tot het bouwen van een nieuwe kerk. Architect was T. Huizinga, aannemer J. Zeldenrust te Warffum.

Van de heer J. Por te Groningen ontvingen we enkele correcties aangaande twee kerken in de stad. Van de Zuiderkerk (GK 1993, p. 63) schreven we, uitgaande van de plattegrond en de perceelgrenzen, dat de deuren ter weerszijden van de kansel blind waren. Dat was volgens de herinnering van de heer Por, die daar eind jaren vijftig organist was, later niet meer het geval, want toen kwam de kerkeraad binnen door de rechterdeur. Kennelijk was er inmiddels een vertrek achter de kerk gebouwd.

Ook over de Noorderkerk (GK 1993, p. 67) leverde hij nadere gegevens. Alleen de

8 en 9 Achter de schrootjes die de preekstoel in de kerk in Middelstum jarenlang ontsierden, was de oorspronkelijke detaillering grotendeels bewaard: zij is in 1992 hersteld en gereconstrueerd.

onderbouw van de kansel is met zwart marmer bekleed, de vier zware kolommen en de benedenstrook van de orgelwand zijn, anders dan wij schreven, niet van marmer, maar slechts als imitatie-marmer geschilderd en, naar hij eraan toevoegt, "niet eens zo'n beste imitatie". Bij de bouw van het nieuwe orgel in 1982 is het front weliswaar aangepast, maar de onderbouw, de bastorens en al het snijwerk zijn van het orgel uit de bouwtijd van de kerk overgenomen. Vergelijking van het oude en het nieuwe front leert dat er nu een echt rugwerk is gekomen, terwijl het hoofdwerk kleinere pijpenvelen heeft.

De heer Juk wees er verder op, evenals de heer Duinkerken en de heer J. Kruizinga te Groningen, dat Renske Nauta met wie ds. Jelte Nederhoed in Middelstum trouwde, niet, zoals wij schreven (GK

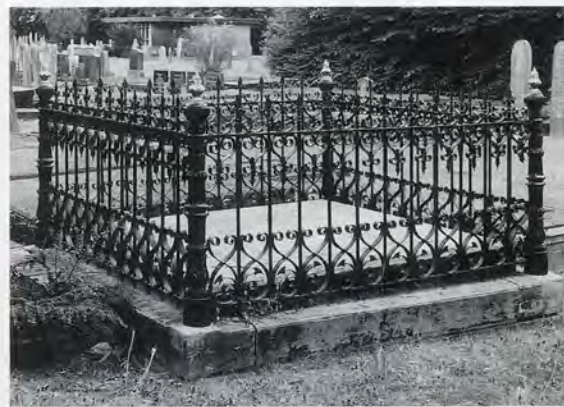
1993, p. 57), veel jonger was dan haar bruidegom, maar juist ruim twintig jaar ouder; het staat overigens goed vermeld in onze bron (aldaar, noot 18).

Het werk van architect Y. van der Veen

Over architect Y. van der Veen (GK 1993, p. 54, 62, 65) kan inmiddels worden gemeld dat hij ook de Gereformeerde kerk in Garrelswier (1912) heeft ontworpen en dat hij de negentiende-eeuwse kerk van Veendam, die in de jaren zestig van deze eeuw werd vervangen (GK 1993, p. 105), heeft verbouwd. Geleidelijk aan begint zijn oeuvre niet alleen duidelijker contouren te krijgen, maar blijkt bovendien dat het ook kwantitatief omvangrijk is geweest. Zo staat van de kerk in Haren (1913) vast dat deze door Van der Veen is ontworpen. In 1961 heeft een omvangrijke restauratie plaatsgevonden door Egbert Reitsma en zijn zoon L.H. Reitsma.

10 De nadrukkelijk vormgegeven voor-gevel van de kerk in Uithuizermeeden.

11 Het graf voor Renske Nauta (1815-1890) en ds. Jelte Nederhoed (1835-1898) in het kwartier der aanzienlijken op de begraafplaats van Middelstum.

5 Uitbreider in: F. Visscher, *150 jaar Gereformeerde Kerk Uithuizermeeden 1935-1985* (Uithuizermeeden, 1986) 94-98.

6 H.B. Gerritsma, *Gereformeerde kerk van Winsum-Obergum 1843-1993* (Winsum, 1993) 33-38, 55-57, 86-92.

12, 13 en 14 De kerken in Garrelsweer (1912), Haren (1913) en Aduard (1914), die ook tot het oeuvre van Y. van der Veen behoren. De spits van de Harener toren is in 1961 door E. en L.H. Reitsma gewijzigd.

Bij die gelegenheid is de bovenzijde van de toren vernieuwd. De toen aangebrachte terugspringende spits roept die van Kollum uit 1925 in herinnering. Recentelijk heeft archiefonderzoek van de heer Loer het vermoeden bevestigd dat ook de kerk in Aduard (1914) onder architectuur van Van der Veen is gebouwd. Vergelijking van de kerken in Garrelsweer, Haren en Aduard en de door Van der Veen aan de kerk van Uithuizen aangebrachte wijzigingen met enkele andere kerken doet vermoeden dat ook deze aan Van der Veen moeten worden toegeschreven. Het gaat om de kerkgebouwen in Schildwolde (1911) en Siddeburen. Van dit laatste gebouw hebben we indertijd (GK 1993, p. 91) gemeld dat het in 1912 door het bureau Buitenkamp en Luxema was gebouwd, maar dit zullen veeleer de aannemers zijn geweest; het bouwwerk is overigens eerst in 1913 voltooid.

Bij al deze gebouwen vinden we hoge ge-

koppelde vensters, maar ook overigens zijn opvallende overeenkomsten vast te stellen. Zo zijn opbouw en decoratie van de torens in Aduard en Haren vrijwel identiek, ook al is de eerste half ingebouwd. De half ingebouwde torens van Schildwolde en Siddeburen vertonen onderling grote gelijkenis, terwijl de afzonderlijke afdekking van de portaalzone in Siddeburen weer overeenkomt met de situatie in Garrelsweer. Deze twee kerken en de kerk van Aduard hebben ook weer het ornamentale glas-in-lood gemeen. Dit heeft zozeer een eigen karakter dat deze overeenkomst veeleer verklaard moet worden doordat de ontwerper van beide gebouwen dezelfde zal zijn geweest dan doordat het glas mogelijk van dezelfde fabriek is betrokken.

Verder is Van der Veen de ontwerper van woonhuizen, zoals het herenhuis Kraneweg 9 te Groningen, en vermoedelijk ook van een aantal schoolgebouwen. Het zou zeer de moeite waard zijn om aan zijn

werk nog eens een afzonderlijke studie te wijden.

Het mecenaat van de familie Bos

De generositeit van de familie Bos ten aanzien van de Gereformeerde kerk in Wildervank (GK 1993, p. 65-66) kan nader worden gepreciseerd dankzij gegevens verstrekt door de heer W.H. van der Ploeg te Stadskanaal. Het initiatief is uitgegaan van Kier Bos sr., die buitengewoon succesvol was in de kustvaart. Na zijn dood in 1910 zette zijn zoon Jan het landbouwbedrijf voort dat Kier na de beëindiging van zijn maritieme loopbaan was begonnen. Het was deze Jan die het orgel schonk, onder het beding dat het alleen door hem mocht worden bespeeld. Eerst omstreeks 1930 werd ook aan een andere organist het begeleiden van de gemeentezang gegend.

De boedelscheiding na de Vrijmaking

Eveneens naar mededelingen van de heer Juk wordt hier vermeld dat in 1950 in Roodeschool een nieuwe kerk werd gebouwd, nadat het bestaande gebouw door de rechter aan de Vrijgemaakten was toegewezen. In Uithuizermeeden deelden de synodaal en vrijgemaakt Gereformeerden het kerkgebouw tot 1971, toen de synodalen een eigen bedehuis in gebruik namen. Het kerkgebouw van Overschild, waar de Gereformeerden in meerderheid met de Vrijmaking waren meegegaan, werd door deze groepering overgenomen, schreef de heer W. Scherff te Spakenburg, die verder berichtte dat in Kornhorn de rechter eraan te pas kwam: nadat de kerk aan de Vrijgemaakten was toegewezen, hebben de synodalen een eigen gebouw gesticht. Dit was ontworpen

15 en 16 De kerken in Schildwolde (1911) en Siddeburen (1913), die op grond van hun overeenkomst met de kerken van Garrelsweer, Haren en Aduard eveneens aan Y. van der Veen kunnen worden toegeschreven.

door Hindrik Eldering (GK 1993, p. 103). De al genoemde heer Veldman uit Ten Post noemde verder nog Harkstede, Ten Post en Zuidbroek als plaatsen waar de kerkgebouwen naar de Vrijgemaakten overgingen. Mr. E.R. Helder te Apeldoorn vestigde niet alleen de aandacht op de situatie in Uithuizermeeden, maar ook op het *simultaneum* dat tot 1 oktober 1954 ten aanzien van de Westerkerk in de stad Groningen bestond. Op die datum werden de Zuiderkerk en de Parklaan-kerk geruild; oorspronkelijk had de rechter de Zuiderkerk en de Oosterkerk aan de synodalen, de Noorderkerk en de Parklaan-kerk aan de Vrijgemaakten toegewezen.

De maatschappelijke dimensie

Een ingewikkelde kwestie, die bovendien vooral van kerkhistorische aard is, werd aangesneden door de heer A. Bolt te Rotterdam, hierboven al genoemd. Hij betwijfelt of, zoals wij schreven (GK 1993, p. 50), een sociaal conflict in de Afscheiding heeft meegespeeld. Naar hij uit zijn eigen onderzoek meent te mogen afleiden, gaat dit niet op voor Uithuizen en andere plaatsen in Noord-Groningen; daar werd de Afscheiding gedragen door mensen uit uiteenlopende maatschappelijke lagen. Hij zal hierin ongetwijfeld gelijk hebben, maar een en ander neemt niet weg dat het sociale aspect elders wel degelijk een rol heeft gespeeld. Misschien dat de uitdrukking 'sociaal conflict' hier tot misverstanden heeft geleid, want in haar strikte betekenis genomen was daarvan inderdaad lang niet altijd sprake. Overigens was de desbetreffende passage in het artikel zo voorzichtig geformuleerd dat er niet uit begrepen kan worden dat naar de mening van de schrijvers overal een sociaal conflict mede de oorzaak van de Afscheiding zou zijn geweest. Omdat dit probleem, hoe interessant ook op zichzelf, buiten het eigenlijke onderwerp van het artikel viel, zijn we er toen niet nader op ingegaan.

Hoe dit ook zij, in de meeste gevallen valt waar te nemen dat de Afgescheidenen in meerderheid uit de lagere maatschappelijke klassen afkomstig zijn – niet voor niets muntte Abraham Kuyper later in de negentiende eeuw de aanduiding 'kleine luyden' tot een geuzennaam. Zo gezien was de Afscheiding ook een emanci-

patiebeweging van een bevolkingsgroep die in de Nederlandse Hervormde Kerk nauwelijks zeggenschap had⁷. Dit was bijvoorbeeld het geval in Ulrum, de bakermat van de beweging⁸.

In dit verband is Onstwedde van belang. Hier stonden altijd uiterst rechtzinnige predikanten, maar desondanks heeft ook in dit dorp in Westerwolde de Afscheiding zich al snel doorgezet. Door de strenge sociale gelaagdheid van de bevolking was het bestuur van de Hervormde Gemeente in handen van een groep hereboeren, waardoor het segment daaronder – winkeliers, ambachtslieden en anderen – nooit enige verantwoordelijkheid te dragen kreeg. De Afscheiding was hier dan ook in sterke mate een uiting van maatschappelijke onvrede⁹.

Verdere literatuur

De heer Juk sprak de wens uit dat in een afsluitende literatuurlijst de vele lokale publicaties, vaak in de vorm van gedenkboeken, zouden worden vermeld, die de laatste jaren over de Gereformeerde Kerken in verschillende plaatsen zijn verschenen. Hoewel daarin gewoonlijk ook aandacht aan de bouw en soms ook aan de inrichting van de kerken wordt geschonken, is van zo'n opsomming afgezien, omdat het hier in de eerste plaats om historische publicaties gaat. Bovendien zijn deze vrijwel alle te vinden in de *Bibliografie van Groningen*, die sinds 1983 verschijnt. Verder zij hier nogmaals verwezen naar *Gemeenten en predikanten van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Publikatie ter gelegenheid van 100 jaar Gereformeerde Kerken in Nederland 17 juni 1992* (Leusden, 1992) 395-505, waarin lokale kerkgeschiedenissen uit heel Nederland zijn opgenomen. Aanvullingen worden jaarlijks gepubliceerd in het nieuwsbulletin *Kerkinformatie*, uitgegeven door het Dienstencentrum van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Leusden.

De publicatie van 'Gereformeerde kerken in de provincie Groningen' is mogelijk gemaakt door:

- Kema Financieel adviseurs b.v. te Groningen
- Bouwborg Aannemingsbedrijf b.v. te Groningen

17 en 18 De doopvont in de kerk van Aduard (links) toont een treffende gelijkenis met die in Enumatil en is kennelijk in hetzelfde bedrijf in Kornhorn gemaakt: de opbouw van het geheel en het snijwerk op de panelen zijn identiek, voor het overige zijn er enige verschillen.

19 Het interieur van de kerk in Overschild (1879): de banken, met inbegrip van de overhulfe ter weerszijden van de preekstoel, zijn uit de bouwtijd; de tegenwoordige preekstoel is van latere datum.

Over de schrijver

Dr. C.P.J. van der Ploeg, Winschoterdiep 67C, 9724 GK Groningen, tel. 050-3124535, is als docent architectuurgeschiedenis verbonden aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Sinds 1982 is hij lid van de redactiecommissie van *Groninger Kerken*.

Verantwoording illustraties

Jan Hovinga, Zuidlaren: 1, 5, 7, 9, 10 t/m 19.
Collectie H.J. Veldman, Ten Post: 2.
Jan Willem van Vliet/EFG, Groningen: 3.
Collectie T.B. Juk, Hattem: 4.
Collectie B.M. Takens, Meeden: 6.
Collectie W. Veldman, Middelstum: 8.

7 Zie: W.J. Wieringa, 'De Afscheiding en de Nederlandse samenleving', in: W. Bakker et al. (red.), *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen, 1984) 180-221; A. de Groot, 'Sociocultureel en godsdienstig leven in de Noordelijke Nederlanden 1813-circa 1840', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XI (Haarlem, 1983) 84-106, hier 92-93.

8 Voor Ulrum zie: J.S. van Weerden, *Spanningen en conflicten. Verkenningen rond de Afscheiding van 1834* (Groningen, 1967).

9 Vriendelijke mededeling van de heer W.H. van der Ploeg te Stadskanaal, die onderzoek heeft verricht naar de omstandigheden waaronder in Onstwedde de Afscheiding heeft plaatsgevonden. Vgl. verder: W.H. van der Ploeg, 'Regio en religie', in: A.P. Crom et al. (ed.), *Anderhalve eeuw gereformeerd in stad en land*, III, Groningen (Kampen, 1984) 45-47.